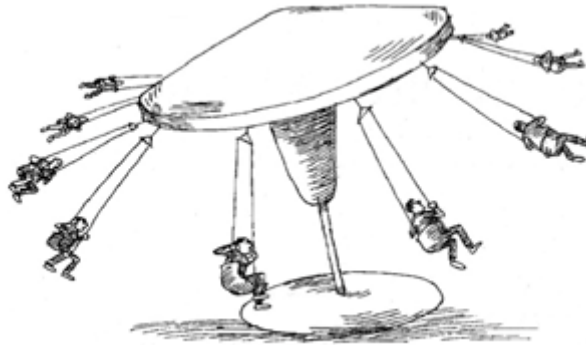

Round and round carousel has got you under its spell

Moving fast but going nowhere

(Norah Jones, 2004)

Een onderzoek naar gevoelens van verbondenheid onder intern roulerende krachten van het
Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Student: Angela Morpurgo

Studentnummer: 306341

Master: Sociologie, Arbeid, Organisatie en Management

Begeleider: Jeroen van der Waal

Datum: 11 augustus 2011

Inhoudsopgave

Paginanummer:

Voorwoord

Hoofdstuk 1 Inleiding en theoretisch kader	1
<u>1.1 De dominante theorie over de gevolgen van flexibele arbeid voor de sociale sfeer</u>	<u>1</u>
<u>1.2 Flexibele arbeid doet afbreuk aan verbondenheid</u>	<u>2</u>
<u>1.2.1 Het verhaal van Sennett over Rico en Enrico ter illustratie</u>	<u>2</u>
<u>1.3 Rico's leven vergelijkbaar met dat van een externe, flexibele arbeidskracht</u>	<u>3</u>
<u>1.4 Externe, flexibele arbeid en verbondenheid</u>	<u>4</u>
<u>1.5 Contradictoire bevindingen</u>	<u>5</u>
<u>1.6 De onderzoeksvraag</u>	<u>5</u>
<u>1.7 Opbouw scriptie</u>	<u>6</u>
Hoofdstuk 2 Methode en technieken	7
<u>2.1 Inleiding</u>	<u>7</u>
<u>2.2 Theoretical sampling</u>	<u>7</u>
<u>2.3 Casusselectie</u>	<u>7</u>
<u>2.3.1 Intern/Functioneel flexibele krachten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken</u>	<u>7</u>
<u>2.4 Exploration en explanation</u>	<u>8</u>
<u>2.5 Kwalitatief onderzoek</u>	<u>8</u>
<u>2.6 De kwaliteit van dit onderzoek</u>	<u>9</u>
<u>2.6.1 Betrouwbaarheid</u>	<u>9</u>
<u>2.6.1.1 Hoe is betrouwbaarheid gewaarborgd in de dataverzameling?</u>	<u>10</u>
<u>2.6.1.2 Hoe is betrouwbaarheid gewaarborgd in de data-analyse?</u>	<u>10</u>
<u>2.6.2 Validiteit</u>	<u>10</u>
<u>2.6.2.1 Hoe is de validiteit gewaarborgd in de dataverzameling?</u>	<u>11</u>
<u>2.6.2.2 Hoe is de validiteit gewaarborgd in de data-analyse?</u>	<u>11</u>
<u>2.7 Vertrouwelijke gegevens worden geanonimiseerd in de rapportage</u>	<u>11</u>
Hoofdstuk 3 De moderne nomaden: ervaren flexibele arbeid als een <i>fact-of-life</i>	12
<u>3.1 Verbondenheid met vrienden, familie en omgeving</u>	<u>12</u>
<u>3.1.1 'Echte' vrienden en 'niet-echte' vrienden</u>	<u>12</u>
<u>3.1.2 De invloed van sociale media en technologische ontwikkelingen op verbondenheid</u>	<u>15</u>
<u>3.1.3 De invloed van de expatgemeenschap bij verbondenheid met de sociale sfeer</u>	<u>16</u>
<u>3.1.4 Verklaring voor verbondenheid met vrienden, familie en de omgeving</u>	<u>17</u>
<u>3.2. Verbondenheid met collega's en de organisatie</u>	<u>17</u>
<u>3.2.1 Verbondenheid met collega's</u>	<u>17</u>
<u>3.2.2 Verbondenheid met de organisatie</u>	<u>19</u>

3.2.3 Verbondenheid met collega's en de organisatie op een rij	20
3.3 Wat betekenen de bevindingen voor de theoretische noties van Bauman en vooral voor Sennett?	20
Hoofdstuk 4 De ontwortelden: je verandert van baan, huis, vriendenkring en land, dat is heel zwaar	22
4.1 Verbondenheid met vrienden, familie en omgeving	22
4.1.1 Overplaatsbaarheid ontwortelt en draagt bij aan erosie van verbondenheid	22
4.1.2 Overplaatsbaarheid bemoeilijkt het aangaan en onderhouden van hechte banden	23
4.1.3 Door overplaatsbaarheid actief op jacht naar een kennissen- en vriendenkring	24
4.1.4 Overplaatsbaarheid dwingt tot afscheid nemen, dat doet de respondenten pijn	24
4.1.5 Overplaatsbaarheid zorgt voor oppervlakkigheid en gelatenheid	25
4.2 Sociale media geen substituut voor <i>face-to-face-contact</i> , maar een slap aftreksel	26
4.2.1 Vroeger waren de communicatiemiddelen van nu er nog niet	26
4.3 Collega's zijn maar betrekkelijk, maar soms worden zij vrienden	27
4.3.1 Weinig verbondenheid met collega's	27
4.4 Wat betekenen de bevindingen voor de theoretische noties van Bauman en vooral voor Sennett?	28
Hoofdstuk 5 Conclusie	30
5.1 De moderne nomaden	30
5.1.1 Sociale media en technologische ontwikkelingen ondervangen erosie van verbondenheid	31
5.1.1.1 De theorie van De Koster & Houtman biedt handvatten voor verklaring rol sociale media	31
5.1.1.2 De theorie van Etzioni biedt handvatten voor verklaring rol expatgemeenschap	31
5.1.2 Sennett idealiseert klassieke vormen van arbeid en ontloopt de discussie over vervreemding	32
5.1.2.1 Bureaucratische departement voedt vervreemding	32
5.1.2.2 Vervreemdingstheorie van Weber biedt handvatten	33
5.2 De ontwortelden	34
5.2.1 Waarom zijn de ervaringen van de respondenten van de ontwortelden wel te begrijpen aan de hand van de theorie van Sennett?	34
5.3 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	35
Literatuurlijst	36
Bijlagen:	
Bijlage I Interview topiclijst	39
Bijlage II Datamatrix thematisch gecodeerd	40
Bijlage III Overzicht citaten per respondent	41

Voorwoord

Voor u ligt een scriptie welke het resultaat is van onderzoek naar gevoelens van verbondenheid onder intern roulerende krachten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Met deze scriptie zal ik mijn studie Sociologie afronden.

De onderzoeksvraag van deze scriptie is gedurende mijn werkervaring bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken tot stand gekomen. Zowel op persoonlijk vlak als op professioneel vlak heb ik interesse voor dit vraagstuk.

Het doen van onderzoek en het schrijven van een scriptie is een proces. Gedurende dit proces heb ik veel geleerd. Zodoende heb ik vele aspecten van het doen van onderzoek beter onder de knie gekregen en heb ik mijzelf ook beter leren kennen. Nu weet ik waar mijn sterke en verbeterpunten liggen, wat erg gunstig is voor mij persoonlijk en mijn verdere loopbaan.

Dit alles heb ik natuurlijk niet volledig op eigen kracht kunnen doen. Hierbij hebben een aantal mensen mij gesteund en begeleid. Hiertoe wil ik allereerst mijn partner Yves bedanken voor zijn geduld. Tijdens dit hele proces heeft hij mij gesteund door mij te voeren met kopjes thee, mijn verhalen aan te horen en er gewoon te zijn. Daarnaast wil ik mijn moeder, Ria, mijn schoonouders, Damares, Boukje en Michaela bedanken voor hun steun. Ook Amanda wil ik bedanken voor het organiseren van de interviews, dat heeft een behoorlijke zorg bij mij weggenomen. Natuurlijk wil ik ook de respondenten bedanken voor het geven van een interview.

In het bijzonder ben ik mijn scriptiebegeleider Jeroen van der Waal erg dankbaar voor de tijd die hij heeft genomen om mijn onderzoek in goede banen te leiden en voor de energie die hij heeft genomen om mij iedere keer iets bij te brengen. Tot slot wil ik Simone Evers bedanken voor het corrigeren van mijn tekst, zodat mijn scriptie nog beter uit de verf is gekomen.

11 augustus 2011 te Den Haag,
Angela Morpurgo

Hoofdstuk 1 Inleiding en theoretisch kader

Flexibele vormen van arbeid doen zich steeds meer voor (Cörvers & Van Thor, 2010). Organisaties streven ernaar efficiënt te zijn en met flexibele arbeidscontracten en arbeidsvormen in te spelen op veranderingen van zowel binnen als buiten de organisatie (Wijmans, 1997). Flexibilisering van arbeid duidt op de situatie waarin individuele burgers en instellingen vrij zijn om naar eigen inzicht te kiezen en te handelen en verantwoordelijk zijn voor hun eigen welzijn (Wijmans, 1997).

Maar wat voor invloed heeft de flexibilisering van arbeid op het welzijn van mensen? Bauman en Sennett hebben hier theorieën over geformuleerd. Dekker vat hun gedachtegoed als volgt samen:

“The ‘new’ short-term, unstable labour market simply leaves no room for long-term social relations and mutual commitments” (Dekker, 2007:8).

1.1 De dominante theorie over de gevolgen van flexibele arbeid voor de sociale sfeer

Volgens Bauman was er in de 20ste eeuw sprake van een *solid modernity*, een vorm van moderniteit waarbij er nog relatief vaste instituties waren, waarin mensen een levensproject konden opbouwen (Geldof, 2008:45, Bauman, 2007 en Bauman, 2000). In de 21ste eeuw vond er een overgang¹ plaats naar een *liquid modernity*, een liquide, vloeibare, flexibele en versplinterde samenleving waarbij het opbouwen van een levensproject wordt bemoeilijkt (*ibid.*). Deze liquide moderniteit behelst vrijheid en toenemende onzekerheden, doordat mensen zijn losgezongen van de traditionele instituties met bijbehorende normen en waarden en leefpatroon. Bauman ziet het omgaan met deze onzekerheden als een van de belangrijkste vaardigheden in de 21ste eeuw. Volgens Bauman zullen mensen altijd op zoek gaan naar zekerheden en stelt hij dat vrijheid en toenemende onzekerheden zorgen voor psychische belasting van mensen. De flexibilisering van de maatschappij en de arbeidsmarkt sluiten de mogelijkheid uit dat iemand op lange termijn getuige is van het leven van de ander (Bauman, 2001:38, Sennett, 2000:19).

Zowel Bauman als Sennett menen dat flexibilisering van arbeid ofwel atypische vormen van arbeid negatieve effecten hebben op mensen. In hun visie betekent flexibilisering van arbeid een ondermijning van wederzijdse betrokkenheid, wederzijds vertrouwen en het ontbreken van het gevoel deel uit te maken van een groter geheel. Bauman stelt metaforisch dat hij de flexibele arbeidsmarkt ziet als een campinggebied dat mensen bezoeken voor een paar nachten en dat ze, wanneer de ervaring niet voldoet aan de door hen vooraf gestelde verwachtingen, weer zullen verlaten (Bauman, 2001:25). Sennett gebruikt de metafoer van een treinstation ten opzichte van een dorp, voor het duiden van de flexibele werkplaats, omdat volgens hem de eisen van het werk het leven ontregelen (2006:10). Flexibele arbeid haalt mensen eerder uit elkaar dan dat het ze samenbrengt, waardoor wederzijdse betrokkenheid afbrokkelt (Sennett, 2006:10).

¹ “First of all, the passage from the ‘solid’ to a ‘liquid’ phase of modernity: that is, into a condition in which social forms (structures that limit individual choices, institutions that guard repetitions of routines, patterns of acceptable behaviour) can no longer (and are not expected) to keep their shape for long, because they decompose and melt faster than the time it takes to cast them, and once they are cast for them to set.” In Bauman, 2007:1.

1.2 Flexibele arbeid doet afbreuk aan verbondenheid

Sennett heeft een vergelijkbare kijk als Bauman op de gevolgen van flexibele arbeid voor de sociale sfeer. Zo stelt Sennett over flexibele arbeid “...even if it brought financial and other benefits, insecure employment distorted the character-forming function of work” (Fevre, 2007:520). Samenvattend stelt hij dat flexibilisering van arbeid ervoor zorgt dat het langetermijndenken naar de achtergrond verdwijnt en er plaats wordt gemaakt voor het kortetermijndenken en fragmentatie. De flexibilisering van arbeid betekent volgens Sennett dat mensen zich voortdurend moeten openstellen voor veranderingen op de korte termijn, risico's moeten nemen, minder afhankelijk moeten zijn van anderen en zij geen samenhangend verhaal kunnen maken van hun leven. De concrete gevolgen daarvan zijn dat mensen geen tijd hebben om sociale relaties te ontwikkelen tot hechte banden, er een toenemend gebrek aan duurzame betrokkenheid is bij de omgeving waarin zij leven, binnen en bij organisaties waar zij werken en dat de mensen een stuurloos bestaan leiden. Dit voorgaande wordt de *flexibele-mensthese* van Sennett genoemd (Sennett, 2000). Binnen deze visie op de gevolgen van flexibele arbeid, worden flexibele krachten neergezet als slachtoffers van de flexibilisering van de arbeidsmarkt.

Sennett stelt met zijn flexibele-mensthese dat flexibele arbeid een afbrokkelend effect heeft op verbondenheid (*ibid.*). Aan de hand van een voorbeeld over de levens van een vader en zoon tracht hij te illustreren wat de verschillen zijn tussen de vader met een levensproject en een stabiele leefomgeving en de zoon die dit mist en hoe dit gemis te begrijpen is. In het kader hieronder zal het voorbeeld van Sennett in zijn woorden worden beschreven (Sennett, 2000:13-32).

1.2.1 Het verhaal van Sennett over Rico en Enrico ter illustratie

Het leven van vader Enrico als loyale werknemer met een levensproject

In het voorbeeld van Sennett werkte Enrico, de vader van Rico, al twintig jaar als conciërge. Jaar in, jaar uit deed hij hetzelfde werk, waardoor alles ook voorspelbaar werd. Enrico wist op zijn veertigste al wanneer hij met pensioen ging en hoeveel geld hij dan zou hebben. Enrico stelde een duidelijk verhaal voor zichzelf op waarin zijn ervaringen zich in materiële en psychische zin ophoopten. Zo kreeg zijn leven zin in de vorm van een chronologisch verhaal. Hoewel Enrico vond dat hij enig sociaal succes had bereikt, wilde hij beslist niet dat zijn zoon Rico het leven van zijn vader zou herhalen. De Amerikaanse droom van opwaartse mobiliteit die Enrico voor zijn kinderen had, dreef Enrico met kracht voort.

Het leven van zoon Rico als flexibele mens

Sennett vernam bij een ontmoeting met Rico dat hij de wens van zijn vader naar opwaartse mobiliteit had vervuld, maar diens manier van leven had verworpen. Nadat Rico was afgestudeerd als elektronisch ingenieur, volgde hij een bedrijfskundige opleiding in New York, waar hij ook trouwde met zijn studiegenote. De school bereidde het jonge paar erop voor dat het vaak zou moeten verhuizen en van baan veranderen. Dit laatste is ook gebeurd. In totaal is Rico met zijn gezin in veertien jaar vier keer verhuisd. Uit de verhalen van Rico weet Sennett op te maken dat hij en zijn vrouw, als prototype van een flexibel en elkaar steunend paar, bang zijn om de greep op hun leven te verliezen. Rico's angst voor het verliezen van de greep op zijn leven was niet alleen maar gebaseerd op ongerustheid over verlies van macht op zijn werkplek, maar ook op wat hij moet doen en de manier waarop hij moet leven om zich staande te houden in de moderne economie; dingen die zijn gevoelsleven op drift doen raken.

Rico's leven gezien vanuit de sociale sfeer

Zo heeft Sennett ook vernomen dat Rico en zijn vrouw hoofdzakelijk bevriend waren met mensen die zij via hun werk ontmoetten en dat zij veel van die vriendschappen ook weer zijn kwijtgeraakt als gevolg van de verhuizingen door de jaren heen. Hoewel zij contact houden via het internet, vindt Rico dit niet te vergelijken met de gemeenschap waarvan zijn vader deel uitmaakte. Rico vindt de computerberichten kort en gehaast. Het vluchtige karakter van vriendschappen in zo'n plaatselijke gemeenschap vormt de achtergrond van de belangrijkste van Rico's zorgen, namelijk zijn gezin. Hij maakt zich zorgen over de ordeloosheid die het gezinsleven maar al te vaak kenmerkt en is bang dat hij zijn kinderen verwaarloost, omdat hun behoeften nu eenmaal niet geprogrammeerd kunnen worden naar de eisen van zijn werk. Hij wil zijn zoon en dochters een voorbeeld van vastberadenheid en doelgerichtheid geven, maar 'het is niet genoeg dat je tegen hen zegt dat ze dat moeten zijn, je moet zelf het voorbeeld geven', vindt Rico. Zijn diepste angst is dat hij de manier waarop hij werkt, niet als voorbeeld van ethisch gewenst gedrag aan zijn kinderen kan presenteren. Wie slaagt in zijn werk, heeft daarom nog geen goed karakter, stelt Rico. Sennett verwijst hierbij naar een nieuwe manier om de tijd, vooral de arbeidstijd, in te richten. Niets daarbij is meer gericht op de lange termijn. De traditionele carrière die zich stap voor stap in dienst van een of twee werkgevers ontwikkelt, verdwijnt, en men kan ook niet meer zijn hele werkende leven met dezelfde kennis en vaardigheden toekomen. Door deze ontwikkelingen is Enrico's ervaring van tijd als een langdurig, volgens vaste lijnen doorlopend verhaal niet bruikbaar meer. Wat Rico aan Sennett probeerde uit te leggen, is dat hij ook niets meer kan beginnen met de verwerping van het langetermijndenken voor zover het om zijn persoonlijke karakter in relatie tot vooral zijn gezinsleven gaat.

Concentratie op de korte termijn tast trouw en wederzijdse betrokkenheid aan

De concentratie op de korte termijn tast trouw en wederzijdse betrokkenheid aan. Het gaat dan minder om formele ervaringen maar om sociale banden, want die hebben tijd nodig om zich te ontwikkelen. Sennett haalt Granovetter aan die stelt dat sterke banden afhankelijk zijn van langdurige samenwerking en persoonlijker gezien, de bereidheid bij anderen betrokken te raken. Rico vertelt aan Sennett naar aanleiding hiervan: "U kunt zich niet voorstellen hoe dwaas ik me voel als ik het tegen mijn kinderen over betrokkenheid heb. Dat is een abstracte deugd voor hen die ze nergens zien". Rico bedoelde dat de kinderen geen betrokkenheid zien in het leven van hun ouders of van wie ook die tot de generatie van zijn ouders behoort, concludeert Sennett. Zo ook concludeert Sennett dat gedrag dat succes oogst of hem in elk geval helpt om zich staande te houden in zijn werk, Rico weinig te bieden heeft wanneer het om zijn kinderen gaat. Sennett vat het probleem van Rico en zijn vrouw als volgt samen: "Hoe kunnen zij de verhoudingen in het gezin beschermen tegen het kortetermijndenken, de heersende obsessie, en vooral het gebrek aan trouw en betrokkenheid die de huidige werkomgevingen karakteriseren. Enrico's levensverhaal had zin en betekenis in een zeer bureaucratische wereld. Rico's wereld wordt daarentegen gekenmerkt door flexibiliteit en voortdurende veranderingen en heeft niet veel te bieden, hetzij economisch, hetzij sociaal als het erom gaat een verhaal op te stellen. Verandering is op drift raken en Rico is bang dat zijn kinderen ethisch en emotioneel op drift raken. Instabiliteit wordt als normaal beschouwd. Misschien is het onvermijdelijke gevolg dat het karakter hierdoor wordt aangetast, denkt Sennett. De concentratie op de korte termijn maakt op duurzaamheid gericht handelen moeilijk, verzwakt op trouw en betrokkenheid berustende relaties en verbreekt de band tussen willen en doen.

1.3 Rico's leven vergelijkbaar met dat van een externe, flexibele arbeidskracht

Het leven van Rico is te vergelijken met het leven van een externe, flexibele arbeidskracht. Continu veranderen deze krachten van baan, verplaatsen zij zich geografisch indien het werk daarom vraagt en maken zij vriendschappen die van korte duur zijn (Fraser, 2003:10). Onder externe flexibiliteit worden onder andere de volgende arbeidsvormen verstaan: uitzendkrachten, oproepkrachten, arbeidspools, arbeidsovereenkomsten voor bepaalde tijd en detachering. Met andere woorden: aanstellingen van personeel waarmee zij niet als werknemer tot de onderneming behoren (Wijmans, 1997 & Nagelkerke, 2001).

1.4 Externe, flexibele arbeid en verbondenheid

Doordat externe, flexibele krachten voor een bepaalde tijd en vaak een korte periode bij een organisatie werkzaam zijn, is de verwachting volgens de flexibele-mensthese dat verbondenheid – in de sociale sfeer en de werksfeer- van externe, flexibele krachten sterk verschilt met die van vaste krachten². In tegenstelling tot flexibele krachten, hebben vaste krachten - welke te vergelijken zijn met vader Enrico - de tijd om sociale banden te ontwikkelen, zich te binden met hun omgeving, de organisatie en het opstellen van een chronologisch levensverhaal. Maar hoe zit het dan precies met de verbondenheid van flexibele krachten?

Er zijn verschillende kwantitatieve studies gedaan naar de relatie tussen externe, flexibele arbeid en de betrokkenheid van flexibele krachten, alsmede naar solidariteit (*Sanders & Emmerik, 2006 en Koster, 2006*) en lotsverbondenheid (*Dekker, 2008*). Let wel, dit zijn studies naar vormen van verbondenheid van werknemers in relatie tot de werksfeer. Het onderzoek wat voor u ligt onderzoekt juist wat er gebeurt met de verbondenheid in de sociale sfeer – daarnaast wordt ook de werksfeer hierin meegenomen. Omdat onderzoek en literatuur hierover ontbreekt, wordt er voor het theoretisch kader teruggevallen op onderzoek en literatuur over de vormen van verbondenheid in de werksfeer.

Uit het kwantitatieve onderzoek van Sanders & Emmerik (2006) blijkt dat het soort arbeidscontract en de verwachting van het aantal werkzame jaren binnen de organisatie noch verticaal, noch horizontaal samenhangen met solidair gedrag. Sanders & Emmerik (2006) stellen daarmee dat tijdelijke krachten niet meer of minder solidair zijn dan werknemers met een vast contract. Met solidariteit lijken ze te doelen op betrokkenheid met collega's en de drijfveer om groepsbelangen boven individuele belangen te plaatsen.

In lijn met het onderzoek van Sanders & Emmerik (2006), stelt Koster (2006) dat er geen verschillen zijn in de mate van solidariteit tussen flexibele arbeidskrachten en vaste medewerkers. Wel stelt hij dat solidariteit tot stand komt door wederkerig solidair gedrag door de tijd heen. Als de solidariteitsrelatie zich naar verwachting zal voortzetten, vertonen medewerkers meer solidair gedrag naar elkaar (*Koster, 2006: 3*). De aard van de aanstelling is derhalve niet bepalend voor een toe- of afname van solidair gedrag, wel is een belangrijke rol weggelegd voor de kwaliteit van de sociale relaties (*Koster, 2006*). Kwalitatieve sociale relaties hebben echter tijd nodig om tot stand te komen.

Ook uit het onderzoek van Dekker (2008) komt naar voren dat flexibele arbeid niet leidt tot een afnemend gevoel van lotsverbondenheid. Dekker stelt daarmee ook dat dit haaks staat op de veronderstellingen van de sociologen Bauman en Sennett. Hiermee concludeert Dekker (2008: 49) dat flexibele arbeid niet in verband kan worden gebracht met een mogelijke teloorgang van onderlinge verbondenheid tussen mensen.

De resultaten van voorgaande kwantitatieve onderzoeken wijzen in een andere richting en zijn niet te begrijpen aan de hand van de theoretische noties van Sennett ofwel de flexibele-mensthese (*Sanders & Emmerik 2006, Koster 2006 en Dekker 2008*).

² Met de sociale sfeer worden vrienden, familie en de leefomgeving bedoeld (in sommige gevallen ook collega's waarmee een vriendschappelijke band tot stand is gekomen. Met de werksfeer wordt de organisatie (de organisatie zelf, de afdeling, het werk) en collega's bedoeld.

1.5 Contradictoire bevindingen

Uit de vorige paragraaf blijkt dat de resultaten van de kwantitatieve onderzoeken naar de relatie tussen flexibele arbeid en betrokkenheid in een andere richting wijzen dan de theoretische noties van Sennett (2000) en Bauman (2001). Naast deze kwantitatieve onderzoeken is er ook kwalitatief onderzoek gedaan naar de relatie tussen een flexibel contract en betrokkenheid. In haar proefschrift heeft Torka (2003) zowel een kwalitatief als een kwantitatief medewerkeronderzoek gedaan naar deze relatie. Zij koos ervoor om kwalitatief onderzoek te doen naar deze relatie omdat deze tot dusver enkel kwantitatief werd benaderd. Zij trachtte middels het kwalitatieve onderzoek het complexe fenomeen betrokkenheid te 'verstehen' omdat zij het noodzakelijk achtte de subjecten bij deze discussie te betrekken. Het kwantitatieve onderzoek, de vragenlijst, diende enerzijds voor de toetsing van de interpretaties van het kwalitatieve onderzoek en anderzijds wilde zij hiermee een 'groter' aantal respondenten bereiken om zo de uitspraken over verschillende typen flexkrachten te kunnen doen. Haar meest prominente bevinding is dat de contractrelatie – vast of flexibel contract – een minder goede voorspeller van betrokkenheid lijkt te zijn dan vaak wordt aangenomen (*Torka, 2003:133*). Uit haar bevindingen blijkt dat op vrijwel iedere dimensie van betrokkenheid, flexibele krachten en vaste medewerkers vergelijkbaar zijn. De 'betrokkenheid' waar Torka in haar onderzoek op doelt verwijst voornamelijk naar betrokkenheid op de werkvloer ofwel de werksfeer en niet naar de verbondenheid met de sociale sfeer.

Duidelijk is dat de kwantitatieve onderzoeken niet in de richting wijzen van de theoretische noties van Sennett (2000). Hiernaast richt het kwalitatieve onderzoek van Torka (2003) zich louter op betrokkenheid van flexibele krachten met werksfeer. De verbondenheid met vrienden, familie en omgeving ofwel de sociale sfeer zou hierin moeten worden betrokken, daar wijst het voorbeeld van Sennett 'over het leven van Rico' ook naar. In dit onderzoek zullen gevoelens van verbondenheid met zowel de werksfeer als de sociale sfeer worden betrokken en ligt de nadruk op dat laatste. De verwachting is dan ook dat de bevindingen van dit onderzoek meer in de richting zullen wijzen van de theoretische noties van Sennett.

1.6 De onderzoeksvraag

Uit de voorgaande paragraaf blijkt dat de gevolgen van flexibele arbeid niet te begrijpen zijn aan de hand van de theoretische noties van Sennett. Bauman (2001) en Sennett (2000) stellen dat de werkelijkheid aan de hand van hun theorie te begrijpen is, maar verschillende kwantitatieve onderzoeken (*Sanders & Emmerik 2006, Koster 2006 en Dekker 2008*) en het kwalitatieve onderzoek van onder andere Torka (2003) weerleggen dat. Torka heeft in haar onderzoek het fenomeen betrokkenheid nader onderzocht. Echter, haar onderzoek richt zich meer op betrokkenheid op de werkvloer ofwel de werksfeer en laat zij de betrokkenheid in de sociale sfeer buiten beschouwing. In deze scriptie staat juist de verbondenheid met de sociale sfeer centraal.

Uit het bovenstaande rijst de volgende onderzoeksvraag op:

Hoe is de verbondenheid van flexibele krachten te begrijpen? Biedt de dominante theorie van onder andere Bauman en Sennett hier handvatten voor?

1.7 Opbouw scriptie

Ter beantwoording van de hierboven geformuleerde centrale vraag zal er onderzoek worden gedaan naar de verbondenheid van flexibele krachten. Hiertoe wordt in hoofdstuk 2 aandacht besteed aan *wat* en *hoe* precies wordt onderzocht, met de bijbehorende verantwoording voor de gemaakte keuzes. Vervolgens worden in hoofdstuk 3 en 4 de bevindingen en deelconclusies gepresenteerd. Deze worden tot slot gevolgd door hoofdstuk 5, waar ruimte is voor de eindconclusies, reflectie op het onderzoek en aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

Hoofdstuk 2 Methode en technieken

2.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is de dominante theorie van Bauman en Sennett geïntroduceerd die in dit onderzoek wordt afgezet tegen de werkelijkheid. Om de werkelijkheid in kaart te kunnen brengen, worden er data verzameld. In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de casusselectie en aan de methoden en technieken van dit onderzoek, de typering van het onderzoek en de kwaliteitseisen van wetenschappelijk onderzoek. Allereerst wordt de totstandkoming van de casusselectie toegelicht, vervolgens wordt het onderzoek getypeerd, dan worden de methoden en technieken toegelicht en tot slot worden de kwaliteitseisen van dit onderzoek besproken.

2.2 Theoretical sampling

Theoretical sampling is een strategie die ook wel theoretische selectie wordt genoemd, welke Glaser en Strauss hebben geïntroduceerd (1976:45). Bij *theoretical sampling* wordt de onderzochte eenheid ofwel de casus op basis van theoretische sturing bepaald, omdat de onderzoeker verwacht juist bij deze casus antwoorden te kunnen vinden op de relevante vragen in het onderzoek. De casus van dit onderzoek is evenzeer theoretisch gestuurd.

Ook tijdens de dataverzamelfase is er theoretisch gestuurd. Zodoende zijn de interviews gehouden in drie shifts, zodat op basis van de voorlopige analyses, de dataverzameling kon worden gestuurd.

2.3 Casusselectie

Nu is het van belang om stil te staan bij de vraag, wat wordt er precies onderzocht. Ofwel wat is de casus en op basis van welke theoretische gronden is de keuze voor deze casus tot stand gekomen? Hieronder volgt de verantwoording voor de casus.

2.3.1 Intern/Functioneel flexibele krachten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken

In Hoofdstuk 1 is al gezegd dat het leven van zoon Rico, uit het boek van Sennett, te vergelijken is met dat van externe, flexibele krachten. Zij kampen met dezelfde onzekerheden wanneer het aankomt op hun werk. Net als van Rico wordt er van externe, flexibele krachten verlangd dat zij ten behoeve van hun werk flexibel inzetbaar zijn. Wisselende collega's, werkgevers, omgevingen, producten en doelen zijn aan de orde bij zowel Rico als bij externe, flexibele krachten. Deze externe, flexibele arbeidskrachten zouden dan ook een goede casus voor dit onderzoek vormen. De casus voor dit onderzoek zijn echter de intern/functioneel flexibele krachten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, omdat hun situatie in de praktijk het meest in de buurt komt bij het leven van Rico en zij toegankelijk zijn voor de onderzoeker. De intern/functioneel flexibele krachten, ofwel de

overplaatsbare krachten, van het Ministerie van Buitenlandse Zaken roteren gemiddeld om de drie of vier jaar naar een andere functie. Ook al roteren zij binnen de organisatie en bij dezelfde werkgever, in de praktijk vinden er op een aanzienlijk aantal punten veranderingen plaats voor de overplaatsbare krachten. Zo kunnen zij naar iedere post over de hele wereld worden geroteerd, werken zij steeds in een hele andere omgeving, in een ander team met andere collega's, in een andere functie en binnen een afdeling met mogelijk andere producten of doelen. Doordat de situatie van deze overplaatsbare krachten het meeste overeenkomt met het leven van Rico en het sterkst in contrast staat met dat van vaste krachten, zijn zij bij uitstek geschikt als casus voor dit onderzoek.

2.4 Exploration en explanation

Thans is het van belang dat er aandacht wordt besteed aan de typering van dit onderzoek. De onderzoeksvraag luidt '*Hoe is de verbondenheid van flexibele krachten te begrijpen? Biedt de dominante theorie van onder andere Bauman en Sennett hier handvatten voor?*' Uit de onderzoeksvraag is af te leiden dat er onderzoek wordt gedaan naar hoe verbondenheid te begrijpen is. Volgens de typering van onderzoeken van Van der Zwaan (2003:43), valt dit onderzoek onder de explorerende variant. Tenminste, wanneer we uitgaan van het eerste gedeelte van de gestelde onderzoeksvraag – namelijk hoe de verbondenheid van flexibele krachten kan worden begrepen. Wanneer we echter uitgaan van het tweede gedeelte van de onderzoeksvraag – namelijk of en in hoeverre de dominante theorie hier handvatten voor biedt – dan lijkt dit onderzoek weer meer van verklarende aard. Om deze redenen is de grondvorm van dit onderzoek zowel gericht op *exploration* als op *explanation*. Van der Zwaan (2003) laat zien dat met explorerend onderzoek zowel in de breedte als in de diepte kan worden onderzocht. Dit onderzoek vraagt om de laatste variant, omdat voor de beantwoording van de vraagstelling gedetailleerde en diepgaande kennis nodig is.

2.5 Kwalitatief onderzoek

Zoals in de voorgaande paragraaf is besproken, is dit onderzoek vooral explorerend en verklarend van aard. Uit de vraagstelling valt op te maken dat de onderzoeker de verbondenheid van flexibele krachten wil begrijpen en om inzicht te krijgen in deze gedetailleerde informatie wordt er gekozen voor een kwalitatief onderzoek gebaseerd op af te nemen interviews (Weiss, 1994: 3 en Babbie, 2007: 305). Dit is de voornaamste onderzoeksstrategie omdat de onderzoeker zo een volledig en gedetailleerd beeld kan krijgen en omdat het nodig is om de problematiek onder natuurlijke omstandigheden te onderzoeken, dat is nog niet eerder gebeurd. (Babbie, 2007: 306 en Reulink en Lindeman 2005:4).

Er wordt gekozen voor semi-gestructureerde diepte-interviews als onderzoekstechniek, omdat met deze techniek de vragen van de interviewer en de antwoorden van respondenten niet vast staan, maar de onderwerpen wel (Boeije, 2005: 57, Lucassen & Olde-Hartman, 2007: 43 en Reulink en Lindeman 2005:13). Bij semi-gestructureerde diepte-interviews wordt er een kader gehanteerd waarbinnen vragen worden gesteld waarop de onderzoeker antwoorden wenst, terwijl er ruimte wordt

opengelaten voor de inbreng van de respondenten zelf. Juist door ruimte open te laten voor het verhaal van de respondenten, zullen de ervaringen, zoals de respondenten deze laten kennen, in kaart worden gebracht waarmee een optimale dataverzameling wordt nagestreefd.

2.6 De kwaliteit van dit onderzoek

In de vorige paragraaf is uitgelegd welke methoden en technieken toegepast zullen worden bij dit onderzoek. Echter, hoe weten we of de methoden en technieken die zijn toegepast zullen leiden tot betrouwbare conclusies? En of de conclusies die worden getrokken de juiste conclusies zijn? Antwoorden op deze vragen zijn voor ieder onderzoek kwaliteitseisen, namelijk eisen van intersubjectieve navolgbaarheid. Dit maakt dat intersubjectieve navolgbaarheid een voorwaarde is voor de wetenschappelijkheid van een studie (*IJzendoorn & Miedema, 1986:498*). De kwaliteitseis is te evalueren aan de hand van de twee meest gebruikte operationele kwaliteitscriteria, namelijk betrouwbaarheid en validiteit. Dit impliceert dat de onderzoeker zijn stappen in het onderzoek dusdanig moet beschrijven, zodat het onderzoek kan worden gereconstrueerd dan wel worden gerepliceerd (*IJzendoorn & Miedema, 1986:498*). Betrouwbaarheid en validiteit zijn belangrijke begrippen in het opzetten en uitvoeren van wetenschappelijk onderzoek, zowel in kwantitatief als in kwalitatief onderzoek. Daarom wordt er in deze paragraaf aandacht besteed aan hoe betrouwbaarheid en validiteit in dit onderzoek worden nagestreefd.

2.6.1 Betrouwbaarheid

Wat is precies (externe) betrouwbaarheid? Betrouwbaarheid richt zich op de mate van herhaalbaarheid van – een bepaald deel van – het onderzoek. IJzendoorn & Miedema verstaan onder betrouwbaarheid dat “de virtuele herhaalbaarheid van het onderzoek langs ongeveer dezelfde weg als oorspronkelijk werd gevolgd” (*1986:499*). Het nastreven van betrouwbaarheid in wetenschappelijk onderzoek kan volgens IJzendoorn en Miedema (*1986:498*) op twee manieren. Zo kan er technische betrouwbaarheid en argumentatieve betrouwbaarheid worden nagestreefd (*ibid.*). Wanneer de mate van herhaalbaarheid wordt gebaseerd op feiten, is er sprake van technische betrouwbaarheid (*Reimerink & Wellen, 2010*). Het nastreven van technische betrouwbaarheid is in kwantitatief onderzoek het meest toepasselijk omdat dit type onderzoek zich kenmerkt door standaardisatie van gegevensverzameling. Kwalitatief onderzoek verschilt juist op dit punt, omdat kwalitatief onderzoek wordt gekenmerkt door een ‘open’ vorm van gegevens verzamelen. Hierdoor is het weinig zinvol om technische betrouwbaarheid na te streven in de dataverzamelfase van dit kwalitatieve onderzoek. Wel kan er argumentatieve betrouwbaarheid worden nagestreefd. Hierbij is het van belang om een goede beschrijving te geven van de observatie en het interviewen. In dit kwalitatieve onderzoek wordt de betrouwbaarheid van de dataverzameling op basis van argumenten nagestreefd. In de volgende paragraaf zullen de keuzes die bij de dataverzameling zijn gemaakt worden toegelicht.

2.6.1.1 Hoe is betrouwbaarheid gewaarborgd in de dataverzameling?

Om te beginnen zijn er elf interviews gehouden. Voordat er werd begonnen met het daadwerkelijke interviewen, is er een topiclijst op papier gezet als leidraad voor de interviews (zie bijlage I). Tijdens alle interviews zijn dan ook dezelfde onderwerpen besproken. De interviews zijn gestart met een hele open vraag, namelijk: "Wat zijn uw meest goede en meest slechte ervaringen in de sociale sfeer als overplaatsbare kracht bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken?". Juist omdat de interviews zo open zijn gestart, is de LSD-methode (Luisteren Samenvatten en Doorvragen) veelal toegepast (worldofminds.com, 2011). Bij de LSD-methode wordt er actief geluisterd naar de respondent en wordt indien nodig zijn antwoord samengevat en weer doorgevraagd voor verheldering van het antwoord, om zo bijvoorbeeld bias te voorkomen. Bijvoorbeeld, "Zojuist zei je Wat bedoelde je daar precies mee? Kun je dat meer toelichten? De LSD-methode heeft ook bijgedragen aan het waarborgen van validiteit, in paragraaf 2.6.2.1 wordt hier dieper op in gegaan.

De interviews zijn vervolgens vanaf het geluidbestand uitgetypt zodat de data systematisch kunnen worden geanalyseerd. Met deze manier van data verzamelen wordt de herhaalbaarheid en de betrouwbaarheid van dit onderzoek gewaarborgd.

2.6.1.2 Hoe is betrouwbaarheid gewaarborgd in de data-analyse?

Doordat de LSD-methode is toegepast en de data zijn uitgeschreven, kunnen misinterpretaties worden voorkomen. Nu is het zaak om de betrouwbaarheid te waarborgen gedurende de data-analyse. Nadat de interviews zijn uitgeschreven, zijn ze afgedrukt en open gecodeerd. Hierna zijn de interviews gescand op relevante uitspraken, uitspraken die de betrekking hebben op de te beantwoorden onderzoeksvraag. Deze uitspraken zijn vervolgens gemarkeerd en is een label aan gehangen. Om erop te letten dat er geen relevante data over het hoofd is gezien, zijn de interviews nog enkele keren doorgelezen.

Deze labels vertegenwoordigden ieder een kolom in de datamatrix. Op deze manier is er een analysesysteem ontwikkeld, waarbij alle relevante uitspraken systematisch zijn weergegeven. Vanuit deze datamatrix is vervolgens selectief gecodeerd en is de datamatrix thematisch gekanteld (zie bijlage II). Bij deze analytische slag is de onderzoeksvraag in gedachte gehouden, waardoor de bevindingen zinvol kunnen worden gestructureerd. Op deze manier is er getracht patronen te ontdekken die het maken van conclusies faciliteren.

2.6.2 Validiteit

Net als betrouwbaarheid moet ook validiteit gewaarborgd worden bij het opzetten en het uitvoeren van het onderzoek. Wat is (interne) validiteit precies? Validiteit richt zich op de mate waarin de verzamelde gegevens en de resultaten ofwel conclusies in het onderzoek overeenstemmen met de bestudeerde werkelijkheid (*IJzendoorn & Miedema, 1986:503*). Meten we eigenlijk wat we wilden meten? En kunnen daar de *juiste* conclusies uit worden gedestilleerd? Validiteit kan in de data

verzamel fase op verschillende manieren worden gewaarborgd. *Ijzendoorn en Miedema (1986)* reiken drie strategieën aan waarmee de geldigheid van interpretaties ofwel conclusies kunnen worden aangetoond. Dit zijn de communicatieve, empirische en ideologiekritische validiteitstrategieën. In dit onderzoek is de communicatieve validiteitstrategie toegepast.

2.6.2.1 Hoe is de validiteit gewaarborgd in de dataverzameling?

Het streven naar validiteit middels de communicatieve validiteitstrategie, hangt samen met de hiervoor genoemde LSD-methode, welke inhoudt dat de onderzoeker zijn interpretaties voorlegt aan de respondent om de realiteitsgehalte van de interpretatie te toetsen (*Ijzendoorn & Miedema, 1986: 503*). De LSD-methode zorgt ervoor dat de juiste gegevens worden meegenomen in het onderzoek en dat de betekenisverlening ofwel de ervaringen van de respondent een geldige representatie zijn van de sociale werkelijkheid (*Ijzendoorn en Miedema, 1986: 503*).

2.6.2.2 Hoe is de validiteit gewaarborgd in de data-analyse?

Kwalitatief onderzoek staat in tegenstelling tot kwantitatief onderzoek dichtbij de praktijk, mede door het open karakter van het data verzamelen, waarmee een hoge mate aan validiteit zou kunnen worden geclaimd (*Ijzendoorn en Miedema, 1986: 502*). Desalniettemin is de kwalitatieve onderzoeker verplicht om te voldoen aan de wetenschappelijke eis van intersubjectieve navolgbaarheid en wordt hij geacht om argumenten aan te dragen voor de geldigheid van de onderzoeksresultaten (*ibid.*). In deze scriptie zal de validiteit gewaarborgd blijven doordat de conclusies die worden getrokken, worden onderbouwd door citaten welke tevens worden gepresenteerd.

2.7 Vertrouwelijke gegevens worden geanonimiseerd in de rapportage

De gegevens die zijn verzameld worden vertrouwelijk behandeld, zoals met de respondenten is afgesproken voordat zij instemden met het geven van een interview. De geluidsbestanden en de uitgeschreven bestanden zijn anoniem verwerkt. In deze rapportage worden geen namen gebruikt, maar krijgt iedere respondent een nummer. Tevens wordt er in de rapportage geen onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen, de respondenten zijn hier genderneutraal. Dit onderzoek laat dit toe omdat er geen verschillen zijn gebleken tussen de ervaringen van de mannen of vrouwen. Zodoende kunnen uitspraken niet worden herkend of worden herleid tot individuen en wordt de anonimiteit gewaarborgd. Verder zullen waar nodig plaatsen, directies, landen of andere gedetailleerde informatie worden geanonimiseerd om de anonimiteit te waarborgen. Bijvoorbeeld: Plaats X, Land X, Directie X en Kind X.

Hoofdstuk 3 De moderne nomaden: ervaren flexibele arbeid als een *fact-of-life*

De flexibele arbeidskracht wordt door Sennett bestempeld als slachtoffer van de flexibilisering van de maatschappij (Sennett, 2006). Volgens Sennett vraagt de flexibilisering van de maatschappij om flexibele mensen en daarmee werknemers die gericht zijn op de korte termijn, hun ervaring willen loslaten en over veel potentieel talent beschikken (Sennett, 2006: 12; Drent, 2010). Dit zijn volgens Sennett eigenschappen waarover je moet bezitten om te kunnen slagen in deze maatschappij (Sennett, 1998: 9; Goudswaard, 2003; Verduijn & Rijkse, 2009). Echter, hij is van mening dat deze flexibele instelling niet in de aard ligt van ieder mens en als gevolg hiervan brokkelen hun gevoelens van verbondenheid in de sociale sfeer af (*ibid.*). Hebben overplaatsbare krachten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken een flexibele instelling? Hoe ervaren zij hun positie? Voelen zij zich ondanks de voortdurende veranderingen verbonden met hun vrienden, familie en omgeving? En met collega's en de organisatie?

Vanuit de data zijn er twee typen overplaatsbare krachten bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken naar voren gekomen. Enerzijds de *moderne nomaden* die het overplaatsbaar zijn niet als problematisch ervaren wat betreft hun gevoelens van verbondenheid. Anderzijds de *ontwortelden* die zich later bewust zijn geworden van de gevolgen van hun overplaatsbaarheid en in zekere mate erosie van verbondenheid als pijnlijk ervaren. De datamatrix in bijlage II laat twee typen overplaatsbare krachten zien, de groene, paarse en blauwe cellen onderscheiden ze.

Dit hoofdstuk richt zich op de bevindingen onder de respondenten van het eerste type, de moderne nomaden. Allereerst worden in paragraaf 3.1.1 de bevindingen weergegeven over de gevoelens van verbondenheid met vrienden, familie en omgeving van de moderne nomaden. In paragraaf 3.1.2 wordt de invloed van sociale media en technologische ontwikkelingen op de gevoelens van verbondenheid besproken. Daarna wordt in paragraaf 3.1.3 de rol van de expatgemeenschap bij verbondenheid met de sociale sfeer besproken. Subparagraaf 3.1.4 sluit paragraaf 3.1 af met twee mechanismen, die als verklaring dienen voor het ondervangen van de erosie van verbondenheid met vrienden, familie en omgeving van de moderne nomaden. Hierna wordt er in paragraaf 3.2 ingegaan op de verbondenheid met collega's en de organisatie. Paragraaf 3.2.1 gaat in op de verbondenheid met collega's, 3.2.2 op verbondenheid met de organisatie en in 3.2.3 worden deze bevindingen op een rij gezet. Tot slot worden in paragraaf 3.3 de empirische bevindingen kort samengevat en wordt een aanzet gegeven tot het formuleren van de conclusie.

3.1 Verbondenheid met vrienden, familie en omgeving

3.1.1 'Echte' vrienden en 'niet-echte' vrienden

De moderne nomade is zich ervan bewust dat zijn overplaatsbaarheid invloed heeft op zijn verbondenheid met vrienden, familie en omgeving, maar kiest bewust voor deze baan. Het merendeel heeft internationale betrekkingen gestudeerd of een soortgelijke studie gevolgd en heeft zich daarbij voorbereid op een baan bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

“Afscheid nemen van familie en vrienden, dat was voor mij niet moeilijk. Ik denk dat het voor hen wel lastig was. Want je gaat toch even best wel ver weg, de wereld is dan toch ineens heel groot. Maar ja, voor mij was het niet zo'n punt. “.....dat hoorde erbij. Dat wilde je ook heel graag, je wilde die wereld best in. Nee, dat ging wel.” (#9)

Een andere respondent vindt het eveneens niet heel lastig om uit zijn context te worden getrokken. Hij is het gewend zich te verplaatsen en aan te passen. Weer een andere respondent geeft aan nomadenbloed te hebben en dat hij ervan houdt om regelmatig wat anders te gaan doen. Het fysiek verplaatsen, qua thema, onderwerp en focus op het werk, ervaart hij als positief.

“Niet zo heel moeilijk, ik ben al vaker verhuisd, ook naar het buitenland. Je bent nieuw, je moet je aanpassen. Alle zekerheden zijn weg, je structuren, 20 minuten van huis naar werk, je ritme verandert. Dat zijn een paar praktische dingen en je moet een nieuw sociaal netwerk opbouwen.” (#11)

“Ik had van tevoren de verwachting dat het nog meer dingen overhoop zou halen. Maar omdat eigenlijk het hele gezin er positief in stond, was het eigenlijk helemaal geen probleem.” (#7)

“Nou, ik heb ook wel nomadenbloed, ik houd er wel van om regelmatig wel wat anders te gaan doen. Ik ben geen specialist. Ik vind het ook heel vervelend om steeds hetzelfde onderwerp te moeten doen. En het leuke van deze baan is, dat je om de drie á vier jaren iets compleets anders kunt gaan doen. Zowel fysiek jezelf verplaatsen van waar je zit, maar ook qua thema, onderwerp en focus.” (#7)

Respondent (#11) legt met onderstaande citaat uit dat hij door zijn overplaatsbaarheid wordt gedwongen om naar vriendschappen te kijken en deze af te wegen. Hij stelt dat het soms vriendschappen versterkt, omdat je wordt gedwongen contact te onderhouden en soms, wanneer een vriendschap te veel tijd kost, dwingt het hem zichzelf af te vragen of de vriendschap het waard is.

“Hoe vaak zie je elkaar als je naar de andere kant van het land verhuist? Ik ben niet iemand die veel tijd steekt in het onderhouden van contacten. Ik heb wel nog steeds contact met mensen uit Land X van de middelbare school. Het zorgt er ook voor dat je gedwongen wordt te kijken naar wat is die vriendschap nou precies? Soms heb je vrienden omdat ze dezelfde dingen met je mee hebben gemaakt. Maar buiten die omstandigheden heb je niet zoveel met elkaar gemeenschappelijk. Het versterkt vriendschappen denk ik ook wel. Ik heb ook in Land Y toen ik 25, 26 jaar was, met oudere deelnemers een leuke groep gehad. Maar ik heb met niemand meer contact. Is ook niet erg. Ik denk dat je in een bepaalde vriendengroep als het teveel tijd kost afvraagt of het wel de moeite waard is.” (#11)

Een aantal respondenten heeft aangegeven dat zij een prijs hebben betaald als overplaatsbare kracht. Hiermee doelen zij op het verliezen van vriendschappen. De moderne nomade vindt het echter niet heel problematisch en ziet het onder andere als een organisch proces.

“Maar je merkt wel dat je een prijs betaalt. Want op het moment dat je terugkomt, zijn er heel veel contacten verdwenen en om dat weer op te pakken is heel lastig. Het duurt gewoon even voordat je weer iets soortgelijks hebt.” (#9)

“Nou ja, contacten met sommige mensen faseren uit en er komen weer nieuwe bij, maar dat is een organisch proces denk ik. Maar er zijn wel wat hardcore vrienden tussen die ik al heel lang ken.” (#3)

“Dat kan je toch wel zeggen dat er vriendschappen zijn verwaterd met vrienden hier in Nederland (...).Het maakt het niet makkelijker om vriendschappen in stand te houden. Dat kan je wel constateren. Dat is jammer maar ik accepteer het wel. Je kunt van vrienden niet verwachten dat zij de vriendschap hoe dan ook in stand houden dus er wordt een extra inspanning van mij verwacht. Maar ik werd ook in beslag genomen door mijn nieuwe leven in het buitenland. En deed ik mijn best om aansluiting te vinden bij mensen daar.” (#1)

“Slecht aan overplaatsingen in de sociale sfeer is dat je vrij snel je brede netwerk in Nederland kwijt bent en dat bij terugkomst weer moet opbouwen.” (#4)

Naar aanleiding van het bovenstaande zou je kunnen zeggen dat door overplaatsingen de verbondenheid met vrienden, familie en omgeving erodeert. Nochtans ervaren zij hun overplaatsbaarheid vaak als verrijkend wanneer het aankomt op hun sociale leven, omdat zij veel verschillende mensen ontmoeten. De vriendschappen die verwateren zijn de ‘oppervlakkige vriendschappen’ welke vervangbaar of weer te creëren zijn. De vriendschappen die intact blijven zijn de ‘echte vriendschappen’. Enkele citaten laten dit zien:

“Je verliest wat vriendschappen, maar daar ben ik niet rouwig om, ik heb mijn echte vriendschappen gewoon kunnen houden. Dat zijn vrienden die ik al ken sinds de middelbare school. Dat zijn allemaal mannen, één vrouw, dat is het zusje van één van die jongens, het zijn allemaal stelletjes met jonge kinderen net zoals ons. Mijn vrouw heeft ook haar vrienden van de middelbare school nog en door de jaren heen hebben we samen wat gezamenlijke vrienden gemaakt, maar dan vooral in het buitenland.” (#4)

“Toen ik vertrok uit Nederland liet ik ook een vriendenkring achter en dat is dan wel een moeilijke kant van het overplaatsbaar zijn, dat je die heel even op een laag pitje zet. Bij veel mensen gaat het ook denk ik gewoon voorbij, die vriendschap. En een aantal vriendschappen zijn doodgebloed toen ik in Land X zat, maar dat waren toch geen hele goede vrienden. De echte goede vriendinnen die ik had, waar ik echt een vertrouwensband mee had, die zijn gebleven, ook al is dat dan tijdelijk voor drie jaar, naderhand kun je dat toch weer vrij snel verdiepen.” (#8)

“Je loopt uit elkaar qua belevingswereld en dat merk je heel sterk als je terug komt. De dingen waar ik eindeloos over kon praten, die begreep mijn omgeving niet, buiten mijn gezin dan. Dat maakt dus dat je daardoor vrienden verliest. Omdat je gewoon in een hele andere wereld zit met andere interesses. En je merkt ook heel sterk voor iedereen, voor mijn vrouw gold dat ook, degene die overblijft, het grootste deel dat overblijft aan echte vriendschappen, zijn mensen die dat ook hebben meegemaakt. Ik begrijp wel waarom dat is. Ik heb daar ook wel vrede mee.” (#7)

“Gevoelsmatig denk ik, het is goed zo. Ik heb daar wel vrede mee, omdat ik ook weet dat je door je overplaatsbaarheid eigenlijk een veel rijker sociaal leven hebt. Dus het feit dat een paar vrienden, oppervlakkige of ‘kennisachtige’ vrienden afvallen, ja dan vind ik dat dat de prijs is die je ervoor betaalt en dat is niet iets waar ik heel verdrietig om ben. Die laat je ook achter en dat vind ik wel jammer, nu ik terug ben in Nederland, al anderhalf jaar, dat iedereen nu zo druk is, dat je die harde kern zo onvoldoende ziet. Maar ik ben van mezelf wel heel trouw, dus ik schrijf geregeld ook als ik ze niet zie. En ik weet wel heel erg wie er tot mijn harde kern hoort, ook al bellen ze mij een halfjaar

niet, ik houd toch nog van ze. En ik blijf ze gewoon toch nog bellen en schrijven, ook al kunnen we elkaar niet zien.” (#8)

Nu is de vraag waarom de vriendschappen in het buitenland oppervlakkig zijn. De volgende respondent geeft de volgende verklaring.

“Je moet ermee omgaan. Maar contacten zijn veel oppervlakkiger en vluchtiger en dat zit ook in je want je wilt niet te veel gehecht raken aan mensen want je gaat toch weer weg. Ik hoef niet per se met iedereen een hele hechte band op te bouwen want het is toch allemaal maar tijdelijk in theorie. Je ziet nu bijvoorbeeld, ik ben in 2006 teruggekomen, dat je nu pas een beetje dat gevoel gaat krijgen, wat je anders al lang en breed gehad zou hebben bij een huis dat je al twee jaar hebt.” (#9)

3.1.2 De invloed van sociale media en technologische ontwikkelingen op verbondenheid

Kijken naar de manieren waarop de moderne nomaden contacten (hebben) onderhouden met familie en ‘echte vrienden’, is een methode om te kunnen begrijpen waarom deze respondenten geen problemen of ervaringen hebben met erosie van gevoelens van verbondenheid als gevolg van hun overplaatsingen. Hieronder staan een aantal citaten waaruit blijkt dat zij goed contact konden onderhouden, omdat zij niet ver van Nederland waren geplaatst en dierbaren langs konden komen of zij met de vakanties terug konden naar Nederland.

“Voordeel is dat wij niet zo ver zaten. Vrienden zijn ook een keer langs geweest. Moderne communicatiemiddelen maken het ook een stuk makkelijker om contact te onderhouden. Familie, ja, mijn ouders zijn ook langs geweest, de vader van mijn vriendin ook, haar broertje is langs geweest.” (#11)

“Ik houd meestal goed contact. Ik ben ook regelmatig terug naar Nederland gegaan. Veel mensen hebben dat wel. Maar ik doe er moeite voor om dat contact vast te houden Ook om mijn roots hier aan te houden, want die heb ik met moeite hier geplaatst toen ik een jaar of 11 was. Het heeft lang geduurd voordat ik me hier op mijn gemak voelde. Want het is een keiharde samenleving in vergelijking tot een expatgemeenschap.” (#3)

“Ik heb van de mensen waarmee ik echt contact hield, bijvoorbeeld mijn neef, dat is eigenlijk mijn broertje, mijn beste vriend, mijn alles, die zien we veel, een hele goede vriendin en haar gezin die zien we ook wel een paar keer per jaar.” (#2)

Het land waar de moderne nomade naar wordt uitgezonden, is niet altijd een aantrekkelijke reisbestemming voor familie en vrienden. Dit blijkt uit onderstaande citaat.

“Maar kijk, in Land X komen ze graag op bezoek maar in Land Y niet. Zo zijn mijn ouders in Land X wel langs geweest en die van mijn vrouw ook en in Land Y niet.” (#4)

De moderne nomade gebruikt hoe dan ook, of een land nu wel of niet aantrekkelijk is om familie en vrienden te ontvangen, verschillende middelen om de afstand tussen hen te verkleinen. Sociale media en technologische ontwikkelingen spelen dan ook een grote rol bij het ondervangen van afstand en het behouden van gevoelens van verbondenheid.

“En ik heb ook contact onderhouden via e-mail, telefoon en ook een weblog. En die weblog wilde ik graag zodat mensen konden zien hoe ons wereldje eruit zag.” (#4)

“Het is nu natuurlijk wel anders als vroeger, toen ging iemand naar Land X en was je echt weg, en nu zit je gewoon mee te kijken in iemands fotoboek. Op basis daarvan stuur je mensen nog eens een berichtje. Zeker zoals toen in de tijd bij Afdeling X, waar een groep was waarin iedereen rond dezelfde tijd een kind kreeg. Iedereen had op een gegeven moment wel een kind, sommigen zelfs twee, daardoor heb je er ook meer mee, want je maakt dezelfde fase door. Ik had het er laatst met een oud-collega over, dat ik haar kind dan digitaal zie opgroeien. Dat babyvet verdwijnt ineens uit zijn gezichtje, hij schiet de lengte in, dat zie je weer niet op foto's, dus dat daadwerkelijke contact is mooi.” (#9)

3.1.3 De invloed van de expatgemeenschap bij verbondenheid met de sociale sfeer

In het eerste hoofdstuk is aan de hand van het leven van Rico geïllustreerd dat flexibele arbeidskrachten ervaren geen deel uit te maken van een groter geheel. De vraag is, hoe ervaren de moderne nomaden dit? Voelen zij zich verbonden met een groter geheel? Uit de citaten hieronder komt naar voren dat zij zich sterk verbonden voelen met een groep mensen die dezelfde leefstijl hebben en dat 'je automatisch convergeert naar mensen die hetzelfde zijn en uit dezelfde groep komen'. Dit geeft aan dat zij zich wel degelijk verbonden voelen met een groter geheel en in hun geval is dit de expatgemeenschap.

“Die expatgemeenschap is belangrijk omdat die soortgelijke ervaringen hebben als jijzelf. Die zitten ook met het settelen in en land en dezelfde praktische problemen van hoe vind je een goede tuinman en ze hebben ook vaak dezelfde soort kijk op het leven. En omdat ze door dezelfde soort ervaringen heen zijn gegaan, is er heel veel gemeenschappelijkheid. Dus zij zijn een hele belangrijke groep mensen. We hebben heel veel buitenlandse vrienden (expats) en lokale vrienden.” (#8)

“Gek genoeg hè, convergeer je automatisch een beetje naar mensen die hetzelfde zijn en uit dezelfde groep komen” (#8)

“Je hebt een expat identity, dat is niet gelijk aan de mensen die daar wonen, en zij zitten daar niet als Amerikaan of als Brit, zij zitten daar als expat. Je deelt een identiteit dat een beetje boven die samenleving hangt.” (#2)

Eén respondent geeft duidelijk aan zich sterk verbonden te voelen met die gemeenschap en merkt zelfs bij terugkomst naar Nederland dat hij zelf en het gezin dichtbij de expatgemeenschap blijven.

“Je merkt dat we hier in Nederland ook wel bij de expatgemeenschap blijven. En gelukkig gaan de kinderen hier ook naar een internationale school, dus daar zitten gewoon mensen die eenzelfde soort leven leiden zoals wij en dat trekt naar elkaar toe. Dus we hebben op zich wel leuke mensen hier gevonden.” (#2)

Deze respondent geeft ook aan zich liever in de expatgemeenschap te begeven omdat het een veilig wereldje is.

“Wij wonen niet echt in Nederland. Wij houden altijd een beetje afstand van de samenleving waar we wonen en dat is wel heel veilig.” (#2)

3.1.4 Verklaring voor verbondenheid met vrienden, familie en de omgeving

Uit paragraaf 3.1.1 is naar voren gekomen dat moderne nomaden enkel erosie van verbondenheid ervaren met bepaalde vrienden en wel de categorie 'niet-echte' vrienden. De 'echte' vriendschappen blijven wel aan. De moderne nomaden zijn selectief bij het hebben en onderhouden van contacten of vriendschappen. Het feit dat zij om de zoveel jaar rouleren dwingt hen om na te denken over de waarde die zij hechten aan het contact of de vriendschap. Om de contacten of vriendschappen die verloren gaan, zijn zij niet verdrietig. Deze relaties zijn oppervlakkig en tevens vervangbaar. Er is weliswaar sprake van erosie van verbondenheid met vrienden, maar dit zijn louter vriendschappen waar zij niet rouwig om zijn als deze uit gaan.

Zoals weergegeven in paragraaf 3.1.2 spelen sociale media en technologische ontwikkelingen als eerste verklarende mechanisme een grote rol bij het hebben en onderhouden van contacten en vriendschappen. Zo worden er e-mails verstuurd, worden er weblogs bijgehouden en wordt er gebruik gemaakt van Facebook.

Daarnaast speelt de expatgemeenschap als tweede verklarende mechanisme een belangrijke rol bij het ondervangen van erosie van stabiliteit en verbondenheid in hun gefragmenteerde levens. De expatgemeenschap is voor de moderne nomaden een hele belangrijke groep mensen waarmee zij een leefstijl delen en waarvan zij zich een deel voelen. Zij delen een *expat identity* die als het ware boven de samenleving hangt en overal ter wereld aanwezig is, waar zij ook terecht komen.

Deze twee mechanismen bieden een verklaring voor het ondervangen van de erosie van verbondenheid die de moderne nomaden met hun vrienden en familie ervaren. In de conclusie wordt dieper ingegaan op hoe dit kan worden begrepen. In de volgende paragraaf staan de citaten weergegeven die iets zeggen over hun gevoelens van verbondenheid met collega's en de organisatie.

3.2. Verbondenheid met collega's en de organisatie

3.2.1 Verbondenheid met collega's

In deze paragraaf worden de bevindingen getoond aangaande de verbondenheid van de moderne nomaden met hun collega's en de organisatie. Uit onderstaande citaat valt op te maken dat voor wat betreft collega's, deze komen en gaan en dat alles van tijdelijke aard is. Respondent #9 legt dit uit aan de hand van onderstaande citaat.

"Je werkt een aantal jaren met mensen, dan gaan ze weg, het merendeel zit toch in die cyclus, dat je drie, vier jaar ergens zit. Het worden steeds minder mensen die eigenlijk permanent op een functie zitten, iedereen die nieuw in dienst komt, is verplicht te muteren. En daardoor is het eigenlijk hetzelfde effect wat de kinderen hebben op een internationale school. Mensen komen en gaan. Daar is Harry, die komt uit Caracas, daar is Marga, die komt uit Kuala Lumpur, en vervolgens gaat Piet naar Peking het is een duiventil je weet het, het zijn allemaal contacten op het moment dat je weggaat die ook niet meer onderhouden worden en op het moment dat je terugkomt en komt elkaar weer tegen weer opgepakt worden. Het gewoon alsof er een...ja van die momentopnames, slowmotion, stop en dan gaat het weer een paar jaar later verder."
(#9)

De vorige citaat laat zien dat het geen diepe band is die wordt ontwikkeld met collega's. Dit wordt onmogelijk gemaakt door de continue veranderingen waar iedereen aan onderhevig is. De volgende citaten tonen dit ook aan. Het is iets waar ze aan gewend raken en naar handelen.

"Het is niet zo dat ik niets had met achtergelaten collega's. Wel scheelt het bij een eerste of tweede plaatsing dat je bij BZ een aantal jaren met mensen werkt en daarna gaan zij wat anders toen of jij gaat wat anders doen dus dan raak je ze wat meer uit het oog." (#1)

"Dat is iets wat op de een of andere manier een automatische omschakeling wordt. Ik heb het niet zo sterk ervaren als bij Directie X dat je mensen snel gaat missen. Dat waren prima collega's maar geen persoonlijke vrienden geworden dus dan laat je dat ook weer makkelijker achter. Je vindt dan snel lotgenoten en aansluiting bij anderen dat heeft wel geholpen." (#1)

"Wat ik ook zie, bij medestudenten, die in het buitenland zijn opgegroeid, die nemen makkelijk afscheid, uit het oog uit het hart. In hoeverre weerhoudt het je er dan van om een band op te bouwen met iemand? Ik denk dat de meeste mensen hier er zo in staan. (...) Het is meer een tijdelijke onderbreking. Het is iets dat je accepteert en ik heb er vrede mee." (11)

Sennett (2006) stelt ook dat door het continue wisselen er geen duurzame banden kunnen worden ontwikkeld. Dit neemt echter niet weg dat dit voor de respondenten wel betekenisvolle banden kunnen zijn. Naar aanleiding van de vorige citaten zou je verwachten dat er nauwelijks binding is met collega's, doch is die er wel. Ook al zijn het geen duurzame relaties, zij zijn wel betekenisvol voor de respondenten. Onderstaande citaten laten dit zien.

"Met collega's heb ik wel een andere binding. Een bepaald deel van mij is daar wel mee verbonden. BZ representeert toch wie ik voor een deel ben. Het representeert namelijk een grote groep mensen die erg gedreven is om ontwikkelingssamenwerking te bewerkstelligen. Daarin voel ik me wel thuis. Toen ik in Land X werkte als Functie X was ik ook wel trots op BZ en hoe we het daar deden." (#4)

"Als je in het buitenland bent en je komt een collega tegen dan heb je wel meteen zoiets van oh dat is ook één van BZ. Dus je hebt soort van een familiegevoel. Ik heb ook wel eens rondgereisd, gewoon privé in Land X en toen kwam ik in Land Y uit en toen mocht ik logeren bij de themadeskundige onderwijs, ja en die kende ik nauwelijks. En het feit dat je dan collega's bent, dan wordt je warm opgevangen alsof het je broer is en dat vind ik heel mooi. Dat bestaat dus vooral heel sterk als je in het buitenland bent en voornamelijk in moeilijke landen zoals Land X en Land Y, daar heb je geen groot hotelaanbod, dus kom je al gauw uit op een logeeradres bij collega's. Hier in Den Haag voel ik dat veel minder, hier ben je 1 van de 2000 grijze ambtenaren. Om 17.30 / 18.00 uur gaat iedereen naar huis en bemoei je je totaal niet met elkaars leven. Dus hier is de verbondenheid veel minder groot." (#8)

Al met al is er in zekere mate verbondenheid met collega's vast te stellen. Ondanks het feit dat de relaties niet in directe nabijheid, duurzaam of van lange duur zijn, kunnen zij voor de respondenten wel betekenisvol zijn en ervaren de moderne nomaden het verwisselen van collega's niet als problematisch.

"De belangrijkste lessen hier. Collega's krijg je toegewezen en vrienden zoek je uit." (#9)

“Dat verwisselen van collega’s vind ik helemaal niet erg, vind ik niet vervelend. Natuurlijk is dat altijd even moeilijk in het begin, je moet even zoeken, maar dat loopt eigenlijk altijd wel goed.” (#2)

3.2.2 Verbondenheid met de organisatie

De binding met collega’s is besproken, dan nu, hoe voelt de moderne nomade zich verbonden met de organisatie? Hieronder staat de ervaring van respondent #1 weergegeven, waarin staat dat zijn lot eigenlijk op een bepaalde manier in handen was van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en dat hij een van zijn overplaatsingen als rommelig heeft ervaren. In eerste instantie ging dit ten koste van de binding met de organisatie, maar dit kwam al gauw goed door de bereidheid om met hem mee te denken over hoe het opgelost kon worden.

“Dat was toen niet de leukste overplaatsing in die zin natuurlijk. Naar Land X gaan dat was wel aantrekkelijk. Het liep raar in de hele procedure met de plaatsing.” (#1)

“Het liep dus heel rommelig en dat zorgde voor onrust want ik had de eerste paar maanden geen baan, maar we hadden inmiddels wel de kinderen dus ik heb wel wat tijd gehad om daar voor te zorgen.” (#1)

“Op het moment dat je dan in zo’n situatie van de eerste paar maanden zit, het is gewoon slecht geregeld, er zijn toezeggingen gedaan en die zijn niet nagekomen, dan gaat dat toch wel een beetje ten koste van de binding met de organisatie.” (#1)

“Als het dan uiteindelijk weer redelijk op zijn pootjes terechtkomt dan denk ik uiteindelijk wel weer ze zijn toch wel in bereid om verder te kijken en mogelijkheden te bieden dus dat versterkt dan wel weer de binding.” (#1)

“Maar zeker de eerste periode denk je wel van wat is dit voor een werkgever die toch een beetje speelt met het lot van zijn werknemers. Dat heb ik toen als slordig ervaren.” (#1)

Dit is zijn ervaring geweest en zijn verwoording van verbondenheid met de organisatie die in eerste instantie leek te eroderen, maar zich herstelde. Andere respondenten hebben hun verbondenheid anders verwoord. Zij vertellen zich meer verbonden te voelen met de organisatie wanneer zij op een post zitten dan wanneer zij ze op het hoofdkantoor in Den Haag zitten. Op het hoofdkantoor voelen zij zich eerder vervreemd. Zij hebben ‘last’ van bureaucratische processen en voelen zich er ook minder verbonden met collega’s.

In tegenstelling tot de theorie van Sennett voelen de respondenten zich juist meer verbonden met een niet-bureaucratische werkomgeving. Dit betekent dat wat voor Sennett het probleem is, voor de respondenten juist de oplossing lijkt te zijn.

“En een andere nare kant is natuurlijk ook dat je in Den Haag te maken krijgt met al die bureaucratische processen, die soms gewoon niet productief zijn, waar niets uitkomt. Op een post ben je meer operationeel en ben je meer actiegericht ingesteld en je hebt een veel duidelijkere band met de buitenwereld om je heen. Hier in Nederland zijn ze vooral intern bezig, dat zou niet moeten, maar dat is helaas wel zo. Die schaduwkanten van BZ zijn hier meer dan op een post. En mede daardoor denk ik dat ik meer loyaliteit voel of een beter gevoel heb bij BZ wanneer ik op een post zit. Het is zo.” (#8)

“Misschien dat die verbondenheid met BZ nog sterker voelbaar is als ik in het buitenland ben, dan wanneer ik hier ben. Als je in Den Haag rondloopt kom je gewoon veel meer gedoe tegen en zie je de nare kanten van BZ. Op een post ben je daar toch een beetje van bespaard.” (#8)

“Je komt in een nieuwe omgeving sowieso met nieuwe collega’s, andere soort collega’s dan dat je gewend bent. Het is natuurlijk een hele kleine post. Drie diplomaten en een aantal AZ medewerkers en dat is je wereld. Je komt bij Directie X, op het departement en daar zitten alleen in je eigen afdeling al, je eigen sectie daar zitten al 6 beleidsmedewerkers, een omvang waarvan je niet eerder gewend bent te mee werken. Buiten had je nog wat later Directie X werd, het X cluster, daar zitten er nog 15, allemaal jonge ambitieuze klerelijers in een aantal gevallen. Dat is een schoolgrootte die gewoon gigantisch is. Werktechnisch kom je dus terug in een veel meer bureaucratische omgeving. Een kleine post betekent korte lijnen, heel veel zelfstandig doen, en dan kom je terug in een wereld, op het departement, cultuurshock waarin iedere regel zeven keer doorgeneukt wordt door alles en iedereen om maar iets te kunnen veranderen en aan te passen.” (#9)

“Ik ben niet echt met mijn werk getrouwd, we hebben wel een hele stevige relatie en ik hou wel van mijn werk en ik denk dat het heel mooi is dat je je land kan vertegenwoordigen in een ander land. Misschien dat die verbondenheid nog sterker voelbaar is als ik in het buitenland ben, dan wanneer ik hier ben. Want hier ben je toch zo weer één van de grijze ambtenaren.” (#8)

3.2.3 Verbondenheid met collega’s en de organisatie op een rij

Over het algemeen is de binding met collega’s niet heel sterk als gevolg van hun overplaatsingen. Zo is er gezegd dat ‘collega’s komen en gaan’ en ‘collega’s kies je niet uit’. Wel ervaart een respondent binding met collega’s doordat hij net als hen, hun steentje willen bijdragen aan het beteren van de wereld. Het is de vraag in hoeverre dit verbondenheid behelst met collega’s als personen, omdat dit niet gaat over de bereidheid om persoonlijk bij iemand betrokken te raken (Sennett, 2000).

Wanneer moderne nomaden in het buitenland zijn of op een post zitten, is de verbondenheid sterker met collega’s en de organisatie, in vergelijking met wanneer zij op het departement in Den Haag zitten. De moderne nomaden ervaren dat zij op het departement ‘last’ hebben van de ‘nare kanten’ van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, omdat zij dan worden omgeven door een bureaucratische werkomgeving waar de bureaucratische processen op de voorgrond treden.

In de volgende paragraaf wordt de theoretische slag gemaakt naar hoe de bevindingen, zoals ze in dit hoofdstuk zijn toegelicht in paragraaf 3.1 en 3.2, begrepen kunnen worden aan de hand van de theoretische noties van Bauman en de flexibele-mensthese van Sennett.

3.3 Wat betekenen de bevindingen voor de theoretische noties van Bauman en vooral voor Sennett?

Enmaal aangekomen aan het einde van Hoofdstuk 3 worden de bevindingen samengevat en toegelicht. Uit paragraaf 3.1 is gebleken dat de ervaringen van verbondenheid met de sociale sfeer van de moderne nomaden zich niet goed laten begrijpen met behulp van de ideeën van

Sennett. Wel sluiten deze ervaringen aan op andere literatuur. De manieren waarop de moderne nomade de erosie van verbondenheid ondervangt, kan worden verklaard aan de hand van de ideeën van De Koster & Houtman (2010). Zij stellen namelijk dat digitaal contact wel degelijk betekenisvol kan zijn. Eveneens laat Etzioni (2004) zien dat mensen zich deel kunnen voelen van een gemeenschap, ondanks dat deze niet fysiek nabij is. Hier wordt dieper op ingegaan in de conclusie in Hoofdstuk 5.

Uit paragraaf 3.2 is gebleken dat moderne nomaden zich meer verbonden voelen met collega's en de organisatie wanneer zij op een post in het buitenland zitten, dan wanneer zij op het departement in Den Haag zitten. Volgens Sennett's theoretische noties zou dit juist andersom moeten zijn. Volgens zijn theorie hebben de medewerkers op het departement, dat kan worden gekenmerkt als een bureaucratische, piramidale organisatie, een tijds kader die het maken van een levensverhaal mogelijk maakt en de tijd om duurzame sociale banden aan te gaan. Wat voor Sennett het probleem lijkt – namelijk dat in platte organisaties en op de flexibele arbeidsmarkt geen tijds kader wordt geboden – is voor de moderne nomaden juist de oplossing. Op de posten zitten zij niet verstrengeld in een starre en rigide organisatie en kunnen zij contact maken met de buitenwereld en voelen zij zich niet één van de 2000 grijze ambtenaren. Ook hier wordt dieper op ingegaan in de conclusie aan het einde van deze scriptie.

Hoofdstuk 4 De ontwortelden: je verandert van baan, huis, vriendenkring en land, dat is heel zwaar

De andere categorie respondenten van dit onderzoek, de ontwortelden, kenmerken zich doordat zij erosie van verbondenheid met collega's, hun vrienden, familie en omgeving ervaren en bovenal omdat zij dit als pijnlijk ervaren. De ontwortelden hebben ook met elkaar gemeen dat ze alledrie de leeftijd van 50 jaar zijn gepasseerd.

Dit hoofdstuk is als volgt ingedeeld: in paragraaf 4.1 wordt in vier subparagrafen uitgelegd dat de ontwortelden zich losgerukt voelen van hun omgeving wanneer zij worden overgeplaatst, dat voor hen het aangaan van hechte banden wordt bemoeilijkt, zij actief op jacht moeten naar een kennissen- en vriendenkring, het moeilijk is om afscheid te nemen en dat overplaatsbaarheid leidt tot oppervlakkigheid en gelatenheid. In paragraaf 4.2 wordt laten zien dat sociale media geen substituut vormen voor fysieke nabijheid en dat de communicatiemiddelen van nu, er destijds niet waren. Vervolgens wordt er in paragraaf 4.3 aangetoond dat collega's door de ontwortelden worden gezien als iets betrekkelijks. En tot slot wordt in paragraaf 4.4 voorlopig de onderzoeksvraag voor dit type beantwoord, namelijk hoe hun ervaringen zijn te begrijpen aan de hand van de theoretische noties van Sennett. Nu eerst de verbondenheid van de ontwortelden met vrienden, familie en omgeving.

4.1 Verbondenheid met vrienden, familie en omgeving

4.1.1 Overplaatsbaarheid ontwortelt en draagt bij aan erosie van verbondenheid

Hieronder zal er met enkele citaten worden aangetoond dat deze respondent zich ontbonden voelde van zijn omgeving. Dit ervaaarde hij na terugkeer van zijn overplaatsing van het buitenland naar Nederland. Hij had er niets meer mee, zijn netwerk is weggefallen, hij had geen huis en hij wist ook niet meer hoe de dingen in Nederland werkten.

“Ik had er niets meer mee. Ik had er echt niets meer mee. En nog steeds heb ik daar gemengde gevoelens over, terwijl ik al X jaar terug ben in Nederland.” (#5)

“Ik was toen X jaar in het buitenland geweest en dan kom je terug in Nederland en dan denk je het is je eigen land, maar ondertussen is er zoveel veranderd. Je eigen netwerk is er niet meer, je hebt geen huis, tenminste ik had geen huis na X jaar en ik wist ook niet meer hoe dingen werkten en dat vond ik wel het allermoeilijkste, inburgering”. (#5)

“Als je voor BZ naar Land X gaat, dan helpt de ambassade je met het vinden van een huis, weet je, ze regelen dat er een makelaar komt, en als je dan reparaties hebt, dan hebben ze mensen om je te helpen. En dan kom je in Nederland, dan moet je zelf een huis zoeken, moet je dat zelf allemaal regelen, moet je zelf allemaal uitzoeken hoe je aan een timmerman komt, weet je wel, loodgieters. Dat wist ik allemaal niet, ik had dat netwerk helemaal niet.” (#5)

“Ik heb me dat van tevoren niet gerealiseerd toen ik wegging en ik moet ook zeggen dat, toen ik zo lang weg was, als ik nooit meer naar Nederland terug was gegaan, dan

was het voor mij ook goed geweest. Ik was volstrekt ontworteld, het was een rationele beslissing.” (#5)

Uit onderstaande citaat van dezelfde respondent blijkt dat dit wel degelijk gevolgen heeft voor zijn sociale sfeer; familiebanden worden losser en deze eroderen. De familiebanden blijven wel, maar het kost veel tijd en moeite om nader tot elkaar te komen.

“Als je zolang bent weggeweest dan zijn ook de banden met de familie veel losser geworden. Want je bent gewoon weg, je hebt zoveel gemist.” (#5)

“Tot mijn grote blijdschap zijn ook een aantal mensen uit mijn verleden die toch weer in mijn leven zijn gekomen. (...) het heeft alleen heel wat jaren gekost om weer tot elkaar te komen.” (#5)

4.1.2 Overplaatsbaarheid bemoeilijkt het aangaan en onderhouden van hechte banden

Echter, ook al worden oude banden weer aangesterkt, hun overplaatsbaarheid heeft het onderhouden van banden wel bemoeilijkt. Van te voren hadden zij niet verwacht dat overplaatsbaarheid het onderhouden en aangaan van hechte banden dusdanig zou bemoeilijken, wat blijkt uit onderstaande citaten.

“Ik was eigenlijk positief en waar je minder rekening mee houdt, en dat komt eigenlijk later pas op je weg, dat is natuurlijk de familieband. Want als je op een gegeven moment weg bent, dan ben je ook echt weg. En dan moet je op een andere manier gaan investeren in een relaties met je ouders. Dat verandert daardoor. En dat gaat sluipend, want je bent 30 en je stapt in je loopbaan en iedereen steunt dat en dat is natuurlijk ook alleen maar leuk, maar de afwezigheid die daar ook een gevolg van is, in mijn geval heb ik daar niet zo bij stil gestaan en heb ik daar niet zoveel over gepraat, dat hoorde erbij. In het begin probeer je dat te repareren en later, dan houd je dat niet meer bij.” (#10)

“Hoe ouder ik word hoe meer ik denk van nou het wordt er niet beter op als je voortdurend mensen waarvan je bent begonnen te houden of die je aardig vindt, dat die nadrukkelijk op een paar duizend kilometer afstand gaan zitten. En wat je vaak merkt, is dat, ik heb natuurlijk een stuk of 8 overplaatsingen gehad, dus ik ben wel een ervaringsdeskundige, is dat je binnenkomt en dan sta je heel open voor vriendschappen en je wilt mensen leren kennen enz. En bij sommige mensen in die omgeving, merk je dat die komende maand weg gaan. Maar het komende jaar gaat weer 1/3 of 1/4 van de mensen weg in je omgeving en het jaar daarop ook en het jaar daarop ga je zelf. En daar komen dan nieuwe mensen bij en dan denk je, ik ben nu al twee jaar van mijn eigen traject af, is het nog wel zinvol om met die mensen nog iets op te bouwen, want voordat je het weet ben ik weer weg. En hoe vaker je dus zo'n cyclus doorgaat, hoe meer je dat dus niet echt leuk vindt.” (#6)

“Na verloop van tijd is het een beetje ingesleten, van nou dit gaat er met me gebeuren, dit is het proces dat je doorgaat. Het eerste jaar ben je blij en open en ontmoet je allemaal nieuwe mensen. En wat leuk en wat geweldig, allemaal nieuwe persoonlijkheden. Dus heel leuk, tegelijkertijd merk je in het eerste jaar dat er al mensen weggaan en in het tweede jaar zie je dat alle mensen die je heel leuk vond, dat die dus vertrekken en het derde jaar ook. Vervolgens besef je dat er nieuwe mensen komen. Maar jij bent eigenlijk ook over een jaartje of twee jaar weg en denk je, zou ik daar nog wel iets mee gaan doen of niet? En hoe ouder je wordt, merk je dus dat

je die moeite minder gaat nemen omdat het dus te weinig oplevert. Qua werk natuurlijk wel, dus dat is goed dat je dat onderscheid maakt tussen werk en persoonlijke emoties.” (#6)

4.1.3 Door overplaatsbaarheid actief op jacht naar een kennissen- en vriendenkring

Respondent (#6) geeft zelfs aan dat hij door zijn overplaatsbaarheid altijd actief aan het werk moet om verbondenheid met mensen te creëren. Een kennissenkring en een vriendenkring zijn niet vanzelfsprekend als je overplaatsbaar bent en je moet echt meer moeite doen om iets op te bouwen dan een niet-overplaatsbare kracht. Hij denkt het nu bijna voor elkaar te hebben, dus ‘kan hij nu een beetje achterover liggen’. Zie onderstaande citaten.

“Als je hier in Den Haag zit, dertig jaar of heel je leven, dan heb je een buurman of iemand die twee straten verderop woont, of weet ik wat. Of de voetbalclub of de squashclub, en dan zie je die dertig jaar lang en die zijn er ook altijd, dat soort dingen ben ik nu allemaal aan het opbouwen.” (#6)

“Ik ben nu X jaar in Nederland en ik ben bezig om nu hier een kennissenkring en links en rechts ook nog eens een vriendenkring op te bouwen. Dus het verschil is dat mensen die hier al dertig jaar zitten of bijna hun hele leven, die hebben een vaste set vrienden waarvan er soms een keer iemand wegvalt omdat hij of zij een streek uithaalt. En de rest die blijft en in het ene jaar is het wat intensiever met deze persoon en het andere jaar weer met die ander, zoals dat altijd gaat. Maar in die cultuur, in de sfeer van die overplaatsingen, dan heb je dus iedere keer kortere periodes. En zoals mijn kind nu, ga je daar soms een beetje aan onderdoor.” (#6)

“Het simpele gevoel dat je dus gewoon, stel dat je hier gewoon alleen maar in het departement zit, zo iemand die heeft gewoon zijn hele leven lang hier gezeten, dan heb je een huisje in Stad X of Stad Y, Straat X en daar ga je elke dag naartoe en daar kom je iedere dag vandaan. Dan ken je iedereen, je gaat naar dezelfde sportclub of fitnessclub waar je dus een aantal mensen tegenkomt, die contacten heb je opgebouwd, kennissen en vrienden. In dat sociale leven hoef je dan niet angstig en hijgend rond te lopen van kom ik wel de juiste mensen tegen, dat heb je dan al, dus daarin heb je rust. Het enige dat dan verandert is dat je eens van deze gang naar die gang verhuist, maar je komt nog steeds in de koffiecorner dezelfde mensen tegen. Bijvoorbeeld onze vorige oud-collega X, daar doe ik nog steeds af en toe een kopje koffie mee. Dat is iemand waarvan ik denk dat is een van mijn nieuwe vrienden en hier buiten heb ik nu denk ik een of twee vrienden en een relatie en dan kan ik nu een beetje achterover liggen.” (#6)

4.1.4 Overplaatsbaarheid dwingt tot afscheid nemen, dat doet de respondenten pijn

De overplaatsbaarheid van de ontwortelden betekent voor hun sociale sfeer dat dit pijn doet. Het afscheid nemen van mensen waarmee een band is opgebouwd, doet pijn. Dit is te zien aan de onderstaande citaten.

“Je ziet al dat ik al wat emotioneler ben (...) Het is gewoon moeilijk om afscheid te nemen van iemand waarmee je het zo goed hebt kunnen vinden. Je gaat op een paar duizend kilometer afstand van elkaar wonen en dan moet je weer opnieuw nieuwe vrienden ontdekken waarmee je een glaasje bier of glaasje wijn mee gaat drinken en over het leven gaat praten en stom gedoe met je vrouw, je baas of je collega's. Volgens mij is daar niet heel veel meer over te zeggen dan dat het gewoon pijnlijk is.

Wat ik al zei, ik ben er altijd in goed geweest om het af te schermen, ik heb mijn hele leven al de stijl gehad dat als het persoonlijk niet goed gaat dat ik of in de sport of in het werken mijn emoties kwijt kan, mijn energie mijn woede of pijn of weet ik het allemaal. En dat heeft altijd goed gewerkt, misschien uiteindelijk niet goed genoeg.” (#6)

“Ik denk dat het daarom ook niet makkelijker wordt, je hebt wel meer ervaring, ook meer ervaring in het omgaan met de pijn van het afscheid nemen (...) De pijn verandert, maar de intensiteit blijft hetzelfde, je bent je meer bewust van okay, het is manageable, tegelijkertijd weet je, van ja, elke keer is het toch een keuze.” (#10)

“Je verandert van baan, van huis, van vriendenkring en van land. Dat is gewoon heel zwaar en dat vond ik dus in toenemende mate zwaar want je gaat je aan mensen hechten en dan ga je weer weg en dan zie je ze niet meer en dat doet pijn. Bij mij doet dat pijn. En ik bedoel je ziet dan ook sommige collega’s die zich dan niet hechten, die blijven altijd op afstand. Denk dan ook voor mensen die niet zo goed in contact zijn met hun gevoel, is dit een moeilijke carrière, want je kan je eeuwig blijven stoppen, je wil je niet hechten want je gaat toch weer weg. Maar als je je wel hecht, dan is het heel upsetting.” (#5)

4.1.5 Overplaatsbaarheid zorgt voor oppervlakkigheid en gelatenheid

Respondent (#6) geeft aan dat hij heeft ervaren dat zijn overplaatsbaarheid leidt tot een neiging naar oppervlakkigheid en gelatenheid. En daar schijnt volgens de respondent geen kruid tegen te zijn gewassen.

“Het is in de loop van de tijd zo gebeurd, ik merk dat ik steeds minder zin heb en steeds duidelijker doorzie dat ik in zo’n proces van vier jaar terechtkom. Het eerste jaar is leuk en ben je open naar iedereen en ondertussen merk je dat er al een aantal mensen aan het vertrekken zijn en vraag je je af heb ik wel zin om me in die mensen te verdiepen?. En nu heb ik zoiets van laat maar zitten, want ik weet dus van de acht keer daarvoor, dat het uiteindelijk heel weinig oplevert. De vrienden die ik nog wel heb, zeg maar, de drie of vier vrienden die ik in andere landen heb, die heb ik in principe allemaal nog wel. Ik heb er nu een stuk of 24 in de wereld. Maar de contacten daarmee zijn dus vrij beperkt.” (#6)

“Het is al die jaren een hele leuke en rijke ervaring geweest, maar het neigt naar oppervlakkigheid. Dat merk je op den duur. Je wilt je graag wentelen in een volstreekte eigenheid met vrienden, en dat doe je niet met alle mensen, dat doe je niet op Facebook, want daar ga je ook niet zeggen van ik ben even vreemdgegaan terwijl je vrouw het kan zien, of er is iets misgegaan. Dat ga je niet op Facebook zetten of met al je kennissen de meest diepe dingen delen. Maar met je echte vrienden doe je dat wel. Daar deel je echt je depri en je geluk, bijvoorbeeld als je succes hebt gehad op het werk en je kan daar er niet mee pochen, al die meer extreme emoties kun je in mijn ogen alleen maar kwijt bij die drie of vier mensen in je omgeving. En als je daarvan elk jaar eentje verliest, is dat een, ja hoe zeg je dat, dan kom je emotioneel niet helemaal tot je recht. En wat dus uiteindelijk leidt tot, zoals in mijn geval, dat ik op mijn werk vaak een wat teruggetrokken stijl heb.” (#6)

“Nou dat is inderdaad niet vreemd dat er dan een stukje leegte ontstaat, links en rechts aangevuld met een beetje twijfel, van zal dat wel lukken, zullen we nog wel blijven communiceren met elkaar, dat soort dingen. Maar weer over de jaren heen, een soort gelatenheid, toenemende gelatenheid, het gebeurt, en ik merk dat ik zelf degene ben die vaak nadrukkelijk het initiatief neemt om die contacten te onderhouden, maar dat het dus moeilijk is.” (#6)

“Ik heb zelf een keertje tegen mezelf en tegen vrienden gezegd, dat de populatie mensen die dit soort werk kiest is, niet allemaal, maar dat zijn mensen die van dat oppervlakkige houden en iedere keer weer voort vluchten naar een nieuwe uitdaging zonder dat ze iets afmaken, dus ook in het werk zelf vind ik.” (#6)

4.2 Sociale media geen substituut voor *face-to-face-contact*, maar een slap aftreksel

De eerdere citaat van respondent (#6) laat ook zien dat sociale media zoals Facebook geen manier is waarop hij de erosie van verbondenheid met zijn vrienden kan ondervangen. Hieronder wordt deze citaat nogmaals getoond en tevens de citaten van respondent (#10). Hij stelt hierin namelijk dat hij een Facebookpagina ziet als een slap aftreksel. Om contacten betekenisvol te laten zijn, moeten deze volgens de respondent *face-to-face* zijn, ofwel daadwerkelijk contact.

“Het is al die jaren een hele leuke en rijke ervaring geweest, maar het neigt naar oppervlakkigheid. Dat merk je op den duur. Je wilt je graag wilt wentelen in een volstrekte eigenheid met vrienden, en dat doe je niet met alle mensen, dat doe je niet op Facebook, want daar ga je ook niet zeggen van ik ben even vreemdgegaan terwijl je vrouw het kan zien, of er is iets misgegaan. Dat ga je niet op Facebook zetten of met al je kennissen de meest diepe dingen delen.” (#6)

“Ik heb daar nog niet zo heel lang ervaring mee. Want toen ik uit Land X terugkwam was ik nog helemaal geen internetboer en toen was het ook nog echt stukken minder natuurlijk. Nu is het zo overal aanwezig. En heb ik zelf ook een Facebookpagina, maar ik vind dat helemaal niets, ik vind dat een slap aftreksel. “...Ik heb die intuïtie voor vriendschappelijkheid. Ik wil daar ook wel naar handelen. Maar het moet wel live, dat wil ik niet meer uitstellen. Aan de ene kant is sociale media zo heerlijk als je voor één of andere dom feit staat en je wilt nog iemand spreken, dan kan het. Af en toe kan dat ook heel leuk zijn en af en toe was dat ook met Kind X, dus wel goed dat het bestond. Je kunt Kind X even volgen, maar dat is iets anders dan het onderhouden van een vriendschap.” (#10)

“LinkedIn is zakelijk. Daar zit ik nooit op, nou ja ik zit er wel op, ik heb ook een pagina en ook een heel netwerk. Maar dat zijn echt zakelijke mededelingen en sinds ik uit Land X weg ben, klappt dat dus op zijn gat. Facebook dat wilde ik niet maar door omstandigheden en uitnodigingen en verschillende netwerken, om zoveel mensen goed te kunnen bedienen, is het heel erg handig zo'n pagina. Dus ik ben daar toch aangegaan. En nu zit ik met een gedeeltelijk afgestorven netwerk dat nu op mijn pagina staat. En dat versteent. Ik heb ook mensen met wie ik zou willen chatten op Facebook, maar die zie ik liever live.” (#10)

4.2.1 Vroeger waren de communicatiemiddelen van nu er nog niet

Sociale media en technologische ontwikkelingen hebben erosie van verbondenheid met vrienden, familie en omgeving voor de ontwortelden niet (kunnen) ondervangen. Respondent (#6) ziet het eerder als een slecht substituut en respondent (#10) als een slap aftreksel van het *face-to-face-contact*. Bij respondent (#5) heeft het niet de erosie van verbondenheid kunnen ondervangen, omdat er in zijn tijd, wanneer hij werd overgeplaatst, die middelen er nog niet waren. Zie onderstaande citaten die dit laatste aantonen.

“Je moet je realiseren, toen ik voor het eerst wegging in 1985, hadden wij geen computers of internet, we hadden geen satelliettelevisie. Ik zat toen in Land X, aan Oriëntatiepunt X en dan eens in de week, dan kwam de koerier in de hoofdstad en dan moest iemand het daarvan meenemen naar ons toe. Dat kon ook nog wel een week duren, dus dan schreef iemand in Nederland een brief, die kwam dan in Den Haag en een keer in de week kwam de koerier, dus moest die brief ook nog eens wachten tot wanneer die meeging, die ging dan naar Plaats X, dan deden we vaak dat één iemand in het weekend de post ging halen. Nu waren we best met een grote gemeenschap, 20 man ofzo. Iemand ging dan de post halen, maar dat was toen vier/vijf uur heen en vier/vijf uur terug. Alleen om de post te halen! Ik als buitenlander had wel een internationale aansluiting op mijn telefoon, maar dat was duur. Televisie hadden we, één kanaal en met slecht weer kreeg je lekker sneeuw op je zender, dat hadden wij. Er kwam wel af en toe een brief, maar er gingen soms wel drie weken overheen tussen schrijven en een antwoord krijgen.” (#5)

“In Land X toen ik op de ambassade ging werken kwam het wonder van e-mail. In het begin konden we alleen maar ontvangen en dan konden we op een gegeven moment ook een antwoord versturen, nou doodeng. En op een gegeven moment kwam de mobiele telefoon en ja dan ben je niet meer ver weg. (...) Vroeger ging dat niet zo. Dan deed je poste restante, dan ging je met je paspoort naar het postkantoor en kreeg je je post. Ik voel me net oma vertelt, maar zo ging het dat is een hele andere manier van communiceren.(...) Ik heb nog hele andere tijden meegemaakt.” (#5)

4.3 Collega's zijn maar betrekkelijk, maar soms worden zij vrienden

Met collega's op zich heeft respondent (#10) niet veel verbondenheid, maar wel met 'collega's plus'. Zoals onderstaande citaten laten zien, zijn dat collega's die vrienden zijn geworden.

“Je merkt gewoon dat je je vrienden en je collega's niet meer in je dagelijks leven hebt. Maar je ontwikkelt dat ook als je naar een nieuwe context toegaat, dan merk je dat er al heel snel een nieuwe ruimte wordt ingenomen. En het belang is ook heel groot. Juist omdat je weg bent. Het is geen Nabije stad X maar Verre stad X. Je kunt je het niet permitteren om terug te grijpen. De enige manier waarop je dat kunt ondervangen is door regelmatig contact te zoeken, maar dat verwaterd heel snel.” (#10)

“Collega's zijn maar betrekkelijk. Je hebt sommigen die je meer zeggen dan anderen. Ik dacht afscheid nemen dat wordt makkelijker want je doet het vaak dus wordt makkelijker. Er zijn een aantal collega's waarvan ik mij nu nog herinner dat ik het vervelend vond ik wegging of dat zij weggingen. Ik herinner mij nog een aantal collega's waarvan ik dacht daar kom ik wel overheen en dat blijft maar dat zijn er maar een paar. Een aantal collega's daar ga je ook mee om, omdat dat gevraagd wordt. Je zoekt de omgangsvormen, ik heb daar geen verbondenheid mee. Wel met hun lot en de gelijke behandeling en het samen zijn en samen erbij betrokken worden, solidariteit. Maar dat worden vriendschappen, dus collega's plus. Daar heb ik wel wat mee.” (#10)

“Sommigen herinner ik mij nog van Werkverleden X, dat ik het moeilijk vond om afscheid van ze te nemen, maar die kan ik nu gewoon nog bellen, die blijven gewoon. Maar dat zijn niet meer gewoon je collega's maar collega's plus.” (#10)

4.3.1 Weinig verbondenheid met collega's

De citaten van respondent (#10) hebben al aangetoond dat hij zich weinig verbonden voelt met zijn collega's. Hieronder staan de citaten van respondent (#5) en (#6) die dit ook aantonen, maar dan wat concreter.

“Nou bijvoorbeeld hier. Ik heb hier bij Directie X, niemand in deze gang waarvan ik zeg van goh, daar ga ik nou eens even uithuilen of hoera roepen of wat dan ook.” (#6)

“Ik had er niets mee. Ik vond het zulke rare mensen en dat vind ik nog steeds. Er zitten hele aardige mensen bij, maar het is hier gewoon zo’n andere werkomgeving op het departement. Veel formeler en de hele manier van.” (#5)

“En ik vind het dus heel vervelend als je mensen de hele dag hebt gezien, dat je ze dan ook ’s avonds en in het weekend moet zien. Ja je zoekt ze niet uit, het zijn je collega’s, je zoekt ze niet uit, het zijn geen vrienden.” (#5)

4.4 Wat betekenen de bevindingen voor de theoretische noties van Bauman en vooral voor Sennett?

Samenvattend ervaren de ontwortelden erosie van verbondenheid met collega's als gevolg van hun overplaatsingen. Zij ervaren ook dat als gevolg van hun overplaatsingen, de verbondenheid met vrienden, familie en omgeving erodeert. Alle drie de respondenten in de categorie ontwortelden ervaren het afscheid nemen van mensen, waar ze iets mee hebben opgebouwd, als pijnlijk. Zij ervaren dat ze worden losgerukt uit de omgeving waar ze wortel hebben geschoten. Vooral respondenten (#5) en (#6) zijn qua beleving te vergelijken. Voor alle drie de respondenten geldt dat zij sociale media geen geschikte manier vinden om vriendschappen te onderhouden ofwel om de erosie van verbondenheid te ondervangen. Hun leeftijd verklaart dat zij in tegenstelling tot de moderne nomaden zich minder of niet aangetrokken voelen tot sociale media. De ontwortelden zien dit contact als niet-echt contact en voor hen moet het contact ook *face-to-face* zijn. Vervolgens stuiten we hier op het tweede verklarende mechanisme, dat verklaart waarom zij pijn ervaren bij hun overplaatsingen. Doordat de ontwortelden zich hechten aan en wortelen in de omgeving waar zij zich verbinden, doet het vertrekken pijn. De moderne nomaden ziet hun uitzending vaak als tijdelijk en stellen zich daar qua gedrag ook op in. De ontwortelden doen dat niet. Daarom is voor hen lokale nabijheid voor het in stand houden van verbondenheid met de sociale sfeer zeer belangrijk. Zij kunnen het eroderen van verbondenheid met hun sociale sfeer daarom ook alleen ondervangen door *face-to-face-contact*. Op het moment dat dit niet gaat of zij dat niet willen, omdat ze digitaal contact als niet echt zien, erodeert de verbondenheid in de sociale sfeer.

Dan nu de vraag, hoe zijn zij te begrijpen aan de hand van de theoretische noties van Sennett? De flexibele-mensthese biedt voor het begrijpen van de ontwortelden wel degelijk handvatten. Zoals Sennett het leven van Rico beschrijft, worden de ontwortelden ook gekenmerkt door het kortetermijndenken en fragmentatie. Het meest relevante aan deze overeenkomst is, zoals zojuist al is aangestipt, dat de ontwortelden dit ook als pijnlijk ervaren, het doet wat met hun emoties doordat zij zich continu openstellen voor veranderingen op korte termijn. Dit kun je begrijpen aan de hand van de theorie van Bauman, die stelt dat zij psychisch belast worden in tijden van de liquide samenleving.

In het eerste hoofdstuk van deze scriptie zijn de concrete gevolgen van de flexibilisering, volgens de flexibele-mensthese van Sennett uiteengezet. De concrete gevolgen zijn dat mensen geen tijd hebben om sociale relaties te ontwikkelen tot hechte banden, er een toenemend gebrek aan

duurzame betrokkenheid is bij de omgeving waarin zij leven, binnen en bij de organisaties waar zij werken en dat de mensen een stuurloos bestaan leiden. Op deze viertal punten zijn de ervaringen van de ontwortelden met de theoretische noties van Sennett te rijmen.

Hoofdstuk 5 Conclusie

Sennett is er in zijn theorie vanuit gegaan dat de flexibele arbeidsmarkt erosie van verbondenheid met de sociale sfeer meebrengt (Sennett, 2006). Doordat mensen in de flexibele arbeidsmarkt voortdurend aan verandering onderhevig zijn, kunnen zij geen sociale relaties ontwikkelen tot hechte banden, is er een toenemend gebrek aan duurzame betrokkenheid bij de omgeving waarin zij leven, binnen en bij de organisaties waar zij werken en leiden de mensen een stuurloos bestaan. Bauman voegt daar nog aan toe dat mensen in een liquide samenleving zich geen deel kunnen voelen van een groter geheel omdat de samenleving zelf zo liquide is.

In hun theorieën is er geen systematisch onderzoek gedaan naar deze ideeën. Zij hebben grote ideeën en visies op papier gezet en in deze scriptie staan louter de ervaringen ofwel de belevingen van flexibele krachten centraal. Aan de hand van deze data, de ervaringen van flexibele krachten, welke zijn verzameld en geanalyseerd, kan de onderzoeksvraag worden beantwoord. De onderzoeksvraag, zoals weergegeven in hoofdstuk 1, luidt als volgt:

Hoe is de verbondenheid van flexibele krachten te begrijpen? Biedt de dominante theorie van onder andere Bauman en Sennett hier handvatten voor?

Om tot beantwoording over te gaan is het van belang om te duiden dat het antwoord op de onderzoeksvraag voor de twee verschillende typen anders is. Uit het onderzoek is namelijk naar voren gekomen dat er twee typen overplaatsbare krachten werkzaam zijn bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken, namelijk zij die overplaatsbaarheid en alles wat daarbij komt kijken beschouwen als een *fact-of-life* – de moderne nomaden – en zij die hun overplaatsbaarheid ervaren als pijnlijk wanneer het aankomt op hun verbondenheid met de sociale sfeer – de ontwortelden. Hieronder worden allereerst de conclusies met betrekking tot de moderne nomaden besproken in paragraaf 5.1. De ontwortelden worden besproken in paragraaf 5.2 en tot slot worden er aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek in paragraaf 5.3.

5.1 De moderne nomaden

De moderne nomaden beschouwen hun overplaatsbaarheid als a *fact-of-life* ofwel hun ervaringen zijn niet te verklaren aan de hand van de theorie van Sennett. Zoals in paragraaf 3.3 al is aangestipt, bieden de theorieën van De Koster & Houtman (2010), Etzioni (2004) en Weber (Macdonis, Peper en Leun, 2010) hier wel handvatten voor.

Paragraaf 5.1 is als volgt opgedeeld. In 5.1.1 wordt er getracht te begrijpen hoe de respondenten in de categorie moderne nomaden de erosie van verbondenheid ondervangen en hoe zij zich deel kunnen voelen van het grotere geheel van de expatgemeenschap. Vervolgens wordt er in subparagraaf 5.1.2 getracht te verklaren waarom de moderne nomaden zich op het departement meer vervreemd voelen van hun collega's en de organisatie dan op de posten (ofwel ambassades in het buitenland), waar ze wel gevoelens van verbondenheid ervaren.

5.1.1 Sociale media en technologische ontwikkelingen ondervangen erosie van verbondenheid

Op andere manieren contact onderhouden dan persoonlijk fysiek contact, zoals via e-mails, Facebook en weblogs en daarmee erosie van verbondenheid met die contacten ondervangen, past niet binnen de flexibele-mensthese van Sennett. In Sennett's illustratie van het levensverhaal van Rico komt naar voren dat computerberichten voor Rico geen substituut vormen voor het persoonlijk contact en gemeenschapszin dat zijn vader met de lokale gemeenschap onderhield en had. Rico vindt de computerberichten kort en gehaast. In tegenstelling tot deze illustratie van Sennett's flexibele-mensthese, blijkt uit de bevindingen dat de gevoelens van verbondenheid van de moderne nomaden met hun familie en 'echte vrienden' juist ondersteund worden door technologische ontwikkelingen en sociale media.

5.1.1.1 De theorie van De Koster & Houtman biedt handvatten voor verklaring rol sociale media

Dit is derhalve niet te begrijpen aan de hand van de theorie van Sennett, maar wel aan de hand van de theorie van De Koster & Houtman (2010). In hun studie *'Nowhere I Could Talk Like That: Togetherness and Identity on Online Forums'* stellen De Koster & Houtman dat de manieren waarop mensen met elkaar in contact zijn moeten worden gezien in relatie tot hun sociale leven. Belangrijk is dat deze manier van het hebben van contact voor zijn respondenten uiteenlopende sociale functies vervullen.

Hoe kan er aan de hand van de theorie van De Koster & Houtman dan wel worden begrepen dat digitaal contact onderhouden toch betekenisvol kan zijn? Sociale media en technologische ontwikkelingen als e-mail, Facebook en weblogs kunnen op dezelfde manier worden gezien als internetfora, omdat zij eveneens een sociale functie vervullen voor de respondenten van de moderne nomaden.

5.1.1.2 De theorie van Etzioni biedt handvatten voor verklaring rol expatgemeenschap

De expatgemeenschap staat erom bekend dat zij zich overal en nergens vestigen voor langere en korte duur. Hierdoor is *face-to-face-contact* binnen de expatgemeenschap van tijdelijke aard, waardoor het hebben of krijgen van gevoelens van verbondenheid wordt bemoeilijkt. Desondanks voelen de moderne nomaden zich verbonden met deze expatgemeenschap. Sterker nog, zij voelen zich deel van het grotere geheel van de expatgemeenschap. Hoe is dit te begrijpen aan de hand van de theoretische noties van Bauman en Sennett?

Dat is het simpelweg niet. Volgens Sennett kunnen mensen zich enkel verbonden voelen tot mensen in hun lokale omgeving, zoals vader Enrico deze heeft ervaren en moeten gemeenschappen lokaal geworteld zijn om er deel van uit te kunnen maken. Sennett gaat voorbij aan niet-lokaal gewortelde gemeenschappen, in die zin, dat hij geen oog heeft voor de betekenissen die mensen hieraan kunnen ontleenen.

In zijn studie stelt Etzioni (2004:225) dat een gemeenschap, om het een gemeenschap te kunnen noemen, over twee kenmerken moet beschikken, namelijk "a measure of commitment to a set of shared values, norms, and meanings, and a shared history and identity" (2010:39). Aan deze kenmerken voldoet de expatgemeenschap volledig. Dit is heel duidelijk uit de data naar voren gekomen. Hiermee kunnen we constateren dat de theorie van Bauman en Sennett geen handvatten bieden voor het begrijpen van de verbondenheid van moderne nomaden. Mensen kunnen zich in een liquide samenleving wel degelijk deel voelen van een groter geheel. De gemeenschap waartoe mensen zich rekenen hoeft niet meer per se lokaal te zijn, maar kan over de hele wereld zitten en hoeft niet eens tastbaar te zijn.

5.1.2 Sennett idealiseert klassieke vormen van arbeid en ontloopt de discussie over vervreemding

Sennett is in zijn visie op de flexibilisering van de arbeidsmarkt maar al te bezorgd dat mensen *footloose* raken (Sennett, 2006 en Hurenkamp, 2003). Met *footloose* doelt hij ondermeer op het verliezen van betrokkenheid bij anderen (Hurenkamp, 2003). Bauman denkt hier net zo over. Hij heeft een overgang geconstateerd van een vaste samenleving naar een liquide samenleving. In de liquide samenleving staan mensen los van vaste instituties, gemeenschappen, hebben zij geen levenslange baan bij een of twee werkgevers en hebben zij steeds minder duurzame relaties. Volgens Sennett kunnen mensen hierdoor hun eigen karakter niet ontwikkelen of een samenhangend chronologisch levensverhaal samenstellen. De flexibele-mensthese is met name op het voorgaande gericht. Binnen dit kader lijkt Sennett de traditionele bureaucratie ofwel de klassieke piramidale organisatiemodellen te idealiseren. Dit oude kapitalistische systeem ook bekend als de 'iron cage' van Weber, bood volgens Sennett een (tijds)kader waarbinnen met anderen samengeleefd kon worden en een levenstraject kon worden uitgestippeld via bijvoorbeeld de hiërarchische lijn van de organisatie (Deams, 2006: 468). Binnen de cultuur van het nieuwe kapitalisme, waar de flexibilisering van arbeid de hoofdrol speelt, is samenleven en een levenstraject uitstippelen veelal niet mogelijk, aldus Sennett (2006). Het type mens waarom dit nieuwe kapitalistische systeem vraagt, is volgens hem een mens die gericht is op de korte termijn, zijn ervaring wil loslaten en over veel potentieel talent beschikt (Sennett, 2006:12).

5.1.2.1 Bureaucratische departement voedt vervreemding

Merkwaardig is het dan ook, dat Sennett niet erkent dat er in de 'goede oude tijd' van het klassieke arbeidsmodel, net zo goed sprake was van vervreemding. Dit is namelijk exact wat de moderne nomaden hebben ervaren en is het klassieke voorbeeld van het vervreemdingsidee dat al lang in de sociologie centraal staat.

Wanneer de moderne nomaden aan de slag gaan op het departement in Den Haag, raken zij vervreemd van hun collega's en de organisatie, juist doordat het departement een traditionele bureaucratie is. De moderne nomaden hebben omschreven dat zij zich op de post ofwel ambassade in het buitenland bespaard voelen van de nare kanten van de organisatie. Op het departement

hebben zij last van bureaucratische processen die soms gewoon niet productief zijn en waar niets uitkomt. Op de posten zijn zij meer operationeel aan het werk, meer actiegericht ingesteld en hebben ze een veel duidelijkere band met de buitenwereld om hun heen. Dit leidt niet tot minder verbondenheid, zoals Sennett vermoedt, maar juist tot meer verbondenheid. Dit alles is niet te begrijpen aan de hand van de theorie van Sennett. Hoe de moderne nomaden zich al dan niet verbonden voelen met de organisatie is wel te begrijpen aan de hand van de bureaucratische vervreemdingstheorie van onder andere Weber (*Macionis, Peper en Leun, 2010: 154*).

5.1.2.2 Vervreemdingstheorie van Weber biedt handvatten

Volgens Weber (*Macionis, Peper en Leun, 2010: 154*) is een bureaucratische organisatie, een systeem dat van boven naar beneden functioneert, waar er boven aan de top de regels en reglementen worden bedacht, waaraan op elk niveau en tot in de kleinste details gehoor aan moet worden gegeven. Ook stelt Weber dat een bureaucratie zich sterk kenmerkt door hiërarchie en rigiditeit (*ibid.*). Aan de hand van deze kenmerken kan er worden vastgesteld dat het Ministerie van Buitenlandse Zaken zonder meer een bureaucratische organisatie is. Een van de grootste problemen die een bureaucratie met zich meebrengt is vervreemding (*ibid.*). In een bureaucratie worden de medewerkers gereduceerd tot een minuscuul schakeltje in een onophoudelijk werkend mechanisme (*ibid.:152*). Weber omschrijft vervreemding als volgt “*mensen die zich vervreemd voelen, zijn uit het oog verloren welke rol zijzelf spelen en ervaren de organisatie als een ding waar ze helemaal geen invloed op kunnen uitoefenen*” (*ibid.:152*). Dit is wat de moderne nomade ook ervaart: “*In Den Haag krijg je te maken met al die bureaucratische processen, die soms gewoon niet productief zijn, waar niets uitkomt. En op een post ben je meer operationeel en ben je meer actiegericht ingesteld en je hebt een veel duidelijkere band met de buitenwereld om je heen*” en “*Hier ben je 1 van de 2000 grijze ambtenaren*”. Voor de moderne nomaden biedt het werken op een post het tegenovergestelde van de starre en rigide bureaucratie in Den Haag. Om deze redenen voelen zij zich juist meer verbonden op een post, dan je zou verwachten aan de hand van de ideeën van Sennett.

De theoretische noties van Sennett en Bauman bieden geen handvatten om de verbondenheid van de moderne nomaden te begrijpen. Sennett heeft in zijn analyse geen oog gehad voor de betekenissen die mensen kunnen ontleen aan niet-lokaal gewortelde gemeenschappen of digitaal contact, althans, deze heeft hij onderschat. Ook heeft Bauman geen rekening gehouden met de opkomst van andere vormen van gemeenschappen waar mensen zich in een liquide samenleving deel kunnen voelen van een groter geheel. Tenslotte heeft Sennett het klassieke arbeidsmodel geïdealiseerd, deze had volgens hem enkel verbondenheid met de organisatie en collega's kunnen bieden. Daarmee ziet hij de problemen van de klassieke arbeidsmodellen over het hoofd. Een van de grootste problemen van een bureaucratie is namelijk vervreemding, zo komt ook in dit onderzoek duidelijk naar voren.

5.2 De ontwortelden

Recapitulerend komt het er op neer dat de ontwortelden ervaren dat hun verbondenheid met vrienden, familie, omgeving en collega's erodeert als gevolg van hun overplaatsingen. Zij ervaren het afscheid nemen van de omgeving waar zij zich hebben geworteld en banden hebben opgebouwd als pijnlijk. De manier waarop zij hun overplaatsbaarheid ervaren komt sterk overeen met de flexibele-mensthese van Sennett. Zijn theoretische noties bieden wel degelijk handvatten voor het begrijpen van deze categorie respondenten. Net zoals Rico in zijn illustratie van de flexibele-mensthese ervaren de ontwortelden dat het ontwikkelen van hechte en duurzame sociale banden wordt bemoeilijkt, zowel met hun vrienden, familie en omgeving als met collega's.

5.2.1 Waarom zijn de ervaringen van de respondenten van de ontwortelden wel te begrijpen aan de hand van de theorie van Sennett?

Zoals gesteld in paragraaf 4.4, verklaart de leeftijd van de ontwortelden voor een groot deel waarom zij zich in tegenstelling tot de moderne nomaden minder of niet aangetrokken voelen tot sociale media. Net zoals Rico vinden de ontwortelden contact via sociale media en technologische ontwikkelingen een slap aftreksel en geen substituut voor *face-to-face-contact*. De ontwortelden zien dit contact als 'niet-echt' contact en voor hen moet het contact dan ook *face-to-face* zijn om 'echt' te zijn. Wanneer de ontwortelden geen contact onderhouden via sociale media, e-mail of weblogs, of aan deze vorm van contact geen betekenis verlenen, ondervangt dit niet de erosie van verbondenheid. De theorieën van Sennett en Bauman bieden dan ook wel degelijk handvatten voor het begrijpen van de ontwortelden.

Het tweede verklarende mechanisme heeft te maken met hechting en verklaart waarom zij pijn ervaren bij hun overplaatsingen. Doordat de ontwortelden zich hechten en wortelen in de omgeving waar zij zich bevinden doet het vertrekken steeds weer pijn. De moderne nomaden zien hun uitzending vaak als tijdelijk en stellen zich hier qua gedrag ook op in. De ontwortelden doen dat niet. Daarom is voor hen fysieke nabijheid zeer belangrijk voor het in stand houden van verbondenheid met de sociale sfeer. Zij kunnen het eroderen van verbondenheid met hun sociale sfeer daarom ook alleen ondervangen door *face-to-face-contact*. Op het moment dat dit niet gaat of zij dat niet willen omdat ze digitaal contact als 'niet echt' zien, erodeert de verbondenheid in de sociale sfeer. Dit is tevens te begrijpen aan de hand van de theorie van Sennett doordat hij stelt dat mensen enkel betekenis kunnen geven aan *face-to-face-contact* en dat gemeenschappen daarvoor ook lokaal geworteld moeten zijn.

Kortom, er zijn twee typen overplaatsbare krachten bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken als het gaat om hun gevoelens van verbondenheid. De moderne nomaden zijn niet te begrijpen aan de hand van de theoretische noties van Sennett, andere theorieën bieden hier wel handvatten voor. De ontwortelden zijn wel degelijk te begrijpen aan de hand van deze noties.

5.3 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

De casus van deze studie is theoretisch gestuurd en op vele vlakken een prima *fit* voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag. Echter, het zou interessant zijn als er onderzoek kan worden gedaan onder externe, flexibele krachten, omdat zij nog meer dan deze interne, flexibele krachten zijn losgezongen van allerlei vaste instituties en dergelijke. In dit onderzoek blijven de werknemers uiteindelijk wel bij dezelfde werkgever, waardoor de werknemers wel binnen dezelfde organisatie werkzaam blijven en collega's waarmee zij hebben gewerkt ook nog eens kunnen tegen komen in hun loopbaan. Bij extern flexibele krachten zijn ze na bij een werkgever te hebben gewerkt echt vertrokken en moeten zij kennis maken met een hele nieuwe organisatie en delen zij niet per se gedeelde normen en waarden, zoals dat bij deze casus wel het geval was. Hoe zouden externe, flexibele krachten verbondenheid met de sociale sfeer ervaren? Kunnen sociale media en technologische ontwikkelingen erosie ondervangen bij die kortstondige relaties? Zijn zij wel echt losgezongen van instituties en gemeenschappen of zijn daar ook niet-lokaal gewortelde gemeenschappen waar zij zich deel van voelen?

Literatuurlijst

Bauman, Z. (2000) *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.

Bauman, Z. (2001) *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press.

Bauman, Z. (2007) *Liquid times*. Living in an Age of Uncertainty. Cambridge: Polity Press.

Boeije, H. (2005) *Analyseren in kwalitatief onderzoek*. Amsterdam: Boom Onderwijs.

Cörvers, F. & Thor, van J. (2010) *Flexwerk in Nederland*. ROA Technical Report Research Centre for Education and the Labor Market: Maastricht University.

Deams, T. (2006) *Overbodige mensen*. In *Sociologie*, aflevering 4, volgnummer 12. Verkregen via [Boom Lemma Uitgevers](#) op 21 juli 2011.

Dekker, F. (2008) *Flexibele arbeid, werkonzekerheid en gemeenschapsgevoel*. Steun voor collectieve sociale zekerheid in een flexibel arbeidsbestel. *Sociologie* 4, (1): 38-52.

Dekker, F. (2010) *Labour flexibility, risks and the welfare state*. Verkregen op 31 maart 2011, via <http://eid.sagepub.com/content/31/4/593>

Drent, J. (2010) *Zoektocht naar het zelf in een flexibele tijd*. Een kwalitatief onderzoek naar de invloed van flexibele arbeid op de identiteit. Masterscriptie. Erasmus Universiteit Rotterdam.

Etzioni, A. (2004) On Virtual, Democratic Communities', in *Community in the Digital Age*. Philosophy and Practice, ed. A. Feenberg & D. Barney, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham/Boulder/New York/Toronto/Oxford, pp. 225-238.

Fevre, R. (2007) *Employment insecurity and social theory: the power of nightmares*. *Work Employment Society* 2007; 21; 517. Verkregen op 31 maart 2011 via <http://wes.sagepub.com/cgi/content/abstract/21/3/517>

Fraser, N. (2003) *From Discipline to Flexibilization?* Rereading Foucault in the Shadow of Globalization: *Constellations* Volume 10, number 2, 2003. Blackwell Publishing Ltd. Verkregen op 31 maart 2011 via http://www.uq.edu.au/swahs/research/Fraser_N_2003.pdf

Geldof, D. (2008) *Cultuur van angst of leren leven met onzekerheid*. *Oikos*, 44, 1/2008.

Glaser, B.G. & Strauss, A.L. (1976). *De ontwikkeling van gefundeerde theorie*. Alphen aan den Rijn/Brussel: Samsom.

Hurenkamp, M. (2003) *Interview met Richard Sennett*. In *Tijdschrift voor de Sociale Sector*. Verkregen via [link](#) op 21 juli 2011.

Koster, F. (2006) *Tijdelijk contract, net zo solidair*. *Zeggenschap*, 16(2): 16-19.

Koster, F. (2006) *Solidariteit van tijdelijke medewerkers*. Over het belang van sociale relaties op de werkplek. *Facta*, 14(2): 22-23.

Koster, de W. & Houtman, D. (2010) *"Nowhere I Could Talk Like That": Togetherness and Identity on Online Forums*. Erasmus Universiteit Rotterdam.

Lucasse, P.L.B.J. & Olde-Hartman, T.C. (2007) *Kwalitatief onderzoek voor medische praktijk*. Bohn Stafleu van Loghum: Houten.

Macionis, J., Peper, B. en Leun, J. (2010) *De samenleving: kennismaking met de sociologie*. Negende druk. Pearson Education Benelux: Amsterdam.

Nagelkerke, A.G. & Nijs, de W.F. (2001) *Regels rond arbeid*. Martinus Nijhof: Groningen.

Reulink, N. en Lindeman, L. (2005) *Kwalitatief onderzoek*. Dictaat kwalitatief onderzoek.

Reimerink, R. & Wellen, M. (2010) *Draait alles om goud? Wie is verantwoordelijk voor de andere kant van de medaille?!* Universiteit Utrecht.

Sanders, K. & Emmerik, H. IJ.(2006) *Solidariteit op de werkvloer*. *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*.

Sennett, R. (2000) *De Flexibele Mens*. Byblos Boeken.

Sennett, R. (2006) *De Cultuur van het Nieuwe Kapitalisme*. J.M. Meulenhoff.

Torka, N. (2003) *Flexibel maar toch betrokken*. Ph.D. thesis. University Twente.

Verduijn, S. & Rijkse, E.J. (2009) *Op zoek naar evenwicht*. Een bespreking van *De flexibele mens* van Richard Sennett en *The Time Bind* Arlie Russell Hochschild. Universiteit Utrecht.

Weiss, R.S. (1994) *Learning from strangers*. The Art and Method of Qualitative Interview Studies. The Free Press: New York.

Wijmans, L. (1997) *Flexibilisering van arbeid en sociale cohesie*. Verkregen op via socio.site.net op 27-01-2011.

Worldofminds.com (2011) *Luisteren, samenvatten en doorvragen*. Verkregen op 28-04-2011 via de website worldofminds.com

Zwaan, Van der, A.H. (2003) *Organisatie onderzoek. Leerboek voor de praktijk: het ontwerpen van een onderzoek in organisaties*. Koninklijke van Gorcum: Assen.

Bijlage I Interview topiclijst

Algemene interviewvragen:

- 1) Wat is uw leeftijd?
- 2) Hoeveel jaren bent u in dienst bij het Ministerie van BuZa?
- 3) Wat is uw huidige functie?
- 4) Hoeveel functies heeft u in uw loopbaan bij het Ministerie van BuZa bekleed?
- 5) Hoeveel functies heeft u op het departement vervuld en hoeveel op posten?

Inhoudelijke vragen/richtlijnen:

- 1) Wat zijn uw meest goede en meest slechte ervaringen als overplaatsbare kracht bij BZ in relatie tot uw sociale sfeer?
- 2) Hoe bent u bij deze organisatie terecht gekomen? Was het een bewuste keuze of bent u erin gerold?
- 3) Voelt u zich verbonden met de organisatie? Kunt u uitleggen hoe u zich juist wel of niet verbonden voelt de organisatie?
- 4) Voelt u zich verbonden met de doelen of producten van de organisatie? Kunt u uitleggen hoe u zich juist wel of niet verbonden voelt met producten of diensten van de organisatie?
- 5) En met de collega's van het hele departement? En binnen het team/afdeling/directie waarbinnen u werkt? Kunt u uitleggen hoe u zich juist wel of niet verbonden voelt met de collega's?
- 6) Voelt u zich verbonden met de omgeving waar u werkt? Kunt u uitleggen hoe u zich juist wel of niet verbonden voelt met de omgeving?
- 7) Voelt u zich en hoe voelt u zich verbonden met uw vrienden en familie?
- 8) Heeft uw overplaatsbaarheid hier invloed op?
- 9) Hoe onderhoudt u contact?
- 10) Wat betekent de expatgemeenschap voor u?
- 11) Heeft u als flexibele kracht wel eens behoefte aan stabiliteit?
- 12) Wilt u hierna nogmaals overgeplaatst worden?

Bijlage II Datamatrix thematisch gecodeerd

1) Respondentnummer	2) Voelt zich duidelijk minder verbonden met collega's e/o organisatie a.g.v. roulatie	3) Voelt zich verbonden met de collega's en organisatie op het departement	4) Voelt zich verbonden met de collega's en organisatie op de post	5) Ervaart erosie verbondenheid met vrienden, familie en omgeving	5a) Ervaart de eventuele erosie als niet pijnlijk, meer als <i>a-fact-of-life</i>	5b) Ervaart erosie verbondenheid als pijnlijk	6) Ervaart dat sociale media en /of expat gemeenschap verbondenheid ondervangt	7) Heeft familie en vrienden opgezocht vice versa	8) Heeft ervaren dat overplaatsbaarheid neigt naar oppervlakkigheid	9) Ervaringen zijn te begrijpen aan de hand van de flexibele-mensthe	10) Moderne nomaden of Ontwortelden
#1	0	-	-	X	0	X	-	0	-	X	De moderne nomaden
#2	X	-	-	0	0	X	0	0	-	X	De moderne nomaden
#3	X	-	-	0	0	X	-	0	-	X	De moderne nomaden
#4	X	X	X	0	0	X	0	0	-	X	De moderne nomaden
#5	0	X	X	0	X	0	X	0	0	0	De ontwortelden
#6	0	X	X	0	X	0	X	-	0	0	De ontwortelden
#7	X	0	0	0	0	X	X	-	X	X	De moderne nomaden
#8	X	X	0	0	0	X	0	0	0	X	De moderne nomaden
#9	0	X	0	X	0	X	0	-	0	X	De moderne nomaden
#10	0	X	X	0	X	0	X	-	-	0	De ontwortelden
#11	X	0	0	0	0	X	0	0	0	X	De moderne nomaden

Bijlage III Overzicht citaten per respondent

Citaten (#1)

“Dat kan je toch wel zeggen dat er vriendschappen zijn verwaterd met vrienden hier in Nederland (...).Het maakt het niet makkelijker om vriendschappen in stand te houden. Dat kan je wel constateren. Dat is jammer maar ik accepteer het wel. Je kunt van vrienden niet verwachten dat zij de vriendschap hoe dan ook in stand houden dus er wordt een extra inspanning van mij verwacht. Maar ik werd ook in beslag genomen door mijn nieuwe leven in het buitenland. En deed ik mijn best om aansluiting te vinden bij mensen daar.” (#1)

“Het is niet zo dat ik niets had met achtergelaten collega's. Wel scheelt het bij een eerste of tweede plaatsing dat je bij BZ een aantal jaren met mensen werkt en daarna gaan zij wat anders toen of jij gaat wat anders doen dus dan raak je ze wat meer uit het oog.” (#1)

“Dat is iets wat op de een of andere manier een automatische omschakeling wordt. Ik heb het niet zo sterk ervaren als bij Directie X dat je mensen snel gaat missen. Dat waren prima collega's maar geen persoonlijke vrienden geworden dus dan laat je dat ook weer makkelijker achter. Je vindt dan snel lotgenoten en aansluiting bij anderen dat heeft wel geholpen.” (#1)

“Dat was toen niet de leukste overplaatsing in die zin natuurlijk. Naar Land X gaan dat was wel aantrekkelijk. Het liep raar in de hele procedure met de plaatsing.” (#1)

“Het liep dus heel rommelig en dat zorgde voor onrust want ik had de eerste paar maanden geen baan, maar we hadden inmiddels wel de kinderen dus ik heb wel wat tijd gehad om daar voor te zorgen.” (#1)

“Op het moment dat je dan in zo'n situatie van de eerste paar maanden zit, het is gewoon slecht geregeld, er zijn toezeggingen gedaan en die zijn niet nagekomen, dan gaat dat toch wel een beetje ten koste van de binding met de organisatie.” (#1)

“Als het dan uiteindelijk weer redelijk op zijn pootjes terechtkomt dan denk ik uiteindelijk wel weer ze zijn toch wel in bereid om verder te kijken en mogelijkheden te bieden dus dat versterkt dan wel weer de binding.” (#1)

“Maar zeker de eerste periode denk je wel van wat is dit voor een werkgever die toch een beetje speelt met het lot van zijn werknemers. Dat heb ik toen als slordig ervaren.” (#1)

Citaten (#2)

“Ik heb van de mensen waarmee ik echt contact hield, bijvoorbeeld mijn neef, dat is eigenlijk mijn broertje, mijn beste vriend, mijn alles, die zien we veel, een hele goede vriendin en haar gezin die zien we ook wel een paar keer per jaar.” (#2)

“Je hebt een expat identity, dat is niet gelijk aan de mensen die daar wonen, en zij zitten daar niet als Amerikaan of als Brit, zij zitten daar als expat. Je deelt een identiteit dat een beetje boven die samenleving hangt.” (#2)

“Je merkt dat we hier in Nederland ook wel bij de expatgemeenschap blijven. En gelukkig gaan de kinderen hier ook naar een internationale school, dus daar zitten gewoon mensen die eenzelfde soort leven leiden zoals wij en dat trekt naar elkaar toe. Dus we hebben op zich wel leuke mensen hier gevonden.” (#2)

“Wij wonen niet echt in Nederland. Wij houden altijd een beetje afstand van de samenleving waar we wonen en dat is wel heel veilig.” (#2)

“Dat verwisselen van collega’s vind ik helemaal niet erg, vind ik niet vervelend. Natuurlijk is dat altijd even moeilijk in het begin, je moet even zoeken, maar dat loopt eigenlijk altijd wel goed.” (#2)

Citaten (#3)

“Nou ja, contacten met sommige mensen faseren uit en er komen weer nieuwe bij, maar dat is een organisch proces denk ik. Maar er zijn wel wat hardcore vrienden tussen die ik al heel lang ken.” (#3)

“Ik houd meestal goed contact. Ik ben ook regelmatig terug naar Nederland gegaan. Veel mensen hebben dat wel. Maar ik doe er moeite voor om dat contact vast te houden. Ook om mijn roots hier aan te houden, want die heb ik met moeite hier geplaatst toen ik een jaar of 11 was. Het heeft lang geduurd voordat ik me hier op mijn gemak voelde. Want het is een keiharde samenleving in vergelijking tot een expatgemeenschap.” (#3)

Citaten (#4)

“Slecht aan overplaatsingen in de sociale sfeer is dat je vrij snel je brede netwerk in Nederland kwijt bent en dat bij terugkomst weer moet opbouwen.” (#4)

“Je verliest wat vriendschappen, maar daar ben ik niet rouwig om, ik heb mijn echte vriendschappen gewoon kunnen houden. Dat zijn vrienden die ik al ken sinds de middelbare school. Dat zijn allemaal mannen, één vrouw, dat is het zusje van één van die jongens, het zijn allemaal stelletjes met jonge kinderen net zoals ons. Mijn vrouw heeft ook haar vrienden van de middelbare school nog en door de jaren heen hebben we samen wat gezamenlijke vrienden gemaakt, maar dan vooral in het buitenland.” (#4)

“Maar kijk, in Land X komen ze graag op bezoek maar in Land Y niet. Zo zijn mijn ouders in Land X wel langs geweest en die van mijn vrouw ook en in Land Y niet.” (#4)

En ik heb ook contact onderhouden via e-mail, telefoon en ook een weblog. En die weblog wilde ik graag zodat mensen konden zien hoe ons wereldje eruit zag.” (#4)

“Met collega’s heb ik wel een andere binding. Een bepaald deel van mij is daar wel mee verbonden. BZ representeert toch wie ik voor een deel ben. Het representeert namelijk een grote groep mensen die erg gedreven is om ontwikkelingssamenwerking te bewerkstelligen. Daarin voel ik me wel thuis. Toen ik in Land X werkte als Functie X was ik ook wel trots op BZ en hoe we het daar deden.” (#4)

Citaten (#5)

“Ik had er niets meer mee. Ik had er echt niets meer mee. En nog steeds heb ik daar gemengde gevoelens over, terwijl ik al X jaar terug ben in Nederland.” (#5)

“Ik was toen X jaar in het buitenland geweest en dan kom je terug in Nederland en dan denk je het is je eigen land, maar ondertussen is er zoveel veranderd. Je eigen netwerk is er niet meer, je hebt geen huis, tenminste ik had geen huis na X jaar en ik wist ook niet meer hoe dingen werkte en dat vond ik wel het allermoeilijkste, inburgering.” (#5)

“Als je voor BZ naar Land X gaat, dan helpt de ambassade je met het vinden van een huis, weet je, ze regelen dat er een makelaar komt, en als je dan reparaties hebt, dan hebben ze mensen om je te helpen. En dan kom je in Nederland, dan moet je zelf een huis zoeken, moet je dat zelf allemaal regelen, moet je zelf allemaal uitzoeken hoe je

aan een timmerman komt, weet je wel, loodgieters. Dat wist ik allemaal niet, ik had dat netwerk helemaal niet.” (#5)

“Ik heb me dat van tevoren niet gerealiseerd toen ik wegging en ik moet ook zeggen dat, toen ik zo lang weg was, als ik nooit meer naar Nederland terug was gegaan, dan was het voor mij ook goed geweest. Ik was volstrekt ontworteld, het was een rationele beslissing.” (#5)

“Als je zolang bent weggeweest dan zijn ook de banden met de familie veel losser geworden. Want je bent gewoon weg, je hebt zoveel gemist.” (#5)

“Tot mijn grote blijdschap zijn ook een aantal mensen uit mijn verleden die toch weer in mijn leven zijn gekomen. (...) het heeft alleen heel wat jaren gekost om weer tot elkaar te komen.” (#5)

“Je verandert van baan, van huis, van vriendenkring en van land. Dat is gewoon heel zwaar en dat vond ik dus in toenemende mate zwaar want je gaat je aan mensen hechten en dan ga je weer weg en dan zie je ze niet meer en dat doet pijn. Bij mij doet dat pijn. En ik bedoel je ziet dan ook sommige collega's die zich dan niet hechten, die blijven altijd op afstand. Denk dan ook voor mensen die niet zo goed in contact zijn met hun gevoel, is dit een moeilijke carrière, want je kan je eeuwig blijven stoppen, je wil je niet hechten want je gaat toch weer weg. Maar als je je wel hecht, dan is het heel upsetting.” (#5)

“Je moet je realiseren, toen ik voor het eerst wegging in 1985, hadden wij geen computers of internet, we hadden geen satelliettelevisie. Ik zat toen in Land X, aan Oriëntatiepunt X en dan eens in de week, dan kwam de koerier in de hoofdstad en dan moest iemand het daarvan meenemen naar ons toe. Dat kon ook nog wel een week duren, dus dan schreef iemand in Nederland een brief, die kwam dan in Den Haag en een keer in de week kwam de koerier, dus moest die brief ook nog eens wachten tot wanneer die meeging, die ging dan naar Plaats X, dan deden we vaak dat één iemand in het weekend de post ging halen. Nu waren we best met een grote gemeenschap, 20 man ofzo. Iemand ging dan de post halen, maar dat was toen vier/vijf uur heen en vier/vijf uur terug. Alleen om de post te halen! Ik als buitenlander had wel een internationale aansluiting op mijn telefoon, maar dat was duur. Televisie hadden we, één kanaal en met slecht weer kreeg je lekker sneeuw op je zender, dat hadden wij. Er kwam wel af en toe een brief, maar er gingen soms wel drie weken overheen tussen schrijven en een antwoord krijgen.” (#5)

“In Land X toen ik op de ambassade ging werken kwam het wonder van e-mail. In het begin konden we alleen maar ontvangen en dan konden we op een gegeven moment ook een antwoord versturen, nou doodeng. En op een gegeven moment kwam de mobiele telefoon en ja dan ben je niet meer ver weg. (...) Vroeger ging dat niet zo. Dan deed je poste restante, dan ging je met je paspoort naar het postkantoor en kreeg je je post. Ik voel me net oma vertelt, maar zo ging het dat is een hele andere manier van communiceren.(...) Ik heb nog hele andere tijden meegemaakt.” (#5)

“Ik had er niets mee. Ik vond het zulke rare mensen en dat vind ik nog steeds. Er zitten hele aardige mensen bij, maar het is hier gewoon zo'n andere werkomgeving op het departement. Veel formeler en de hele manier van.” (#5)

“En ik vind het dus heel vervelend als je mensen de hele dag hebt gezien, dat je ze dan ook 's avonds en in het weekend moet zien. Ja je zoekt ze niet uit, het zijn je collega's, je zoekt ze niet uit, het zijn geen vrienden.” (#5)

Citaten (#6)

“Hoe ouder ik word hoe meer ik denk van nou het wordt er niet beter op als je voortdurend mensen waarvan je bent begonnen te houden of die je aardig vindt, dat die nadrukkelijk op een paar duizend kilometer afstand gaan zitten. En wat je vaak

merkt, is dat, ik heb natuurlijk een stuk of 8 overplaatsingen gehad, dus ik ben wel een ervaringsdeskundige, is dat je binnenkomt en dan sta je heel open voor vriendschappen en je wilt mensen leren kennen enz. En bij sommige mensen in die omgeving, merk je dat die komende maand weg gaan. Maar het komende jaar gaat weer 1/3 of 1/4 van de mensen weg in je omgeving en het jaar daarop ook en het jaar daarop ga je zelf. En daar komen dan nieuwe mensen bij en dan denk je, ik ben nu al twee jaar van mijn eigen traject af, is het nog wel zinvol om met die mensen nog iets op te bouwen, want voordat je het weet ben ik weer weg. En hoe vaker je dus zo'n cyclus doorgaat, hoe meer je dat dus niet echt leuk vindt." (#6)

"Na verloop van tijd is het een beetje ingesleten, van nou dit gaat er met me gebeuren, dit is het proces dat je doorgaat. Het eerste jaar ben je blij en open en ontmoet je allemaal nieuwe mensen. En wat leuk en wat geweldig, allemaal nieuwe persoonlijkheden. Dus heel leuk, tegelijkertijd merk je in het eerste jaar dat er al mensen weggaan en in het tweede jaar zie je dat alle mensen die je heel leuk vond, dat die dus vertrekken en het derde jaar ook. Vervolgens besef je dat er nieuwe mensen komen. Maar jij bent eigenlijk ook over een jaartje of twee jaar weg en denk je, zou ik daar nog wel iets mee gaan doen of niet? En hoe ouder je wordt, merk je dus dat je die moeite minder gaat nemen omdat het dus te weinig oplevert. Qua werk natuurlijk wel, dus dat is goed dat je dat onderscheid maakt tussen werk en persoonlijke emoties." (#6)

"Als je hier in Den Haag zit, dertig jaar of heel je leven, dan heb je een buurman of iemand die twee straten verderop woont, of weet ik wat. Of de voetbalclub of de squashclub, en dan zie je die dertig jaar lang en die zijn er ook altijd, dat soort dingen ben ik nu allemaal aan het opbouwen." (#6)

"Ik ben nu X jaar in Nederland en ik ben bezig om nu hier een kennissenkring en links en rechts ook nog eens een vriendenkring op te bouwen. Dus het verschil is dat mensen die hier al dertig jaar zitten of bijna hun hele leven, die hebben een vaste set vrienden waarvan er soms een keer iemand wegvalt omdat hij of zij een streek uithaalt. En de rest die blijft en in het ene jaar is het wat intensiever met deze persoon en het andere jaar weer met die ander, zoals dat altijd gaat. Maar in die cultuur, in de sfeer van die overplaatsingen, dan heb je dus iedere keer kortere periodes. En zoals mijn kind nu, ga je daar soms een beetje aan onderdoor." (#6)

"Het simpele gevoel dat je dus gewoon, stel dat je hier gewoon alleen maar in het departement zit, zo iemand die heeft gewoon zijn hele leven lang hier gezeten, dan heb je een huisje in Stad X of Stad Y, Straat X en daar ga je elke dag naartoe en daar kom je iedere dag vandaan. Dan ken je iedereen, je gaat naar dezelfde sportclub of fitnessclub waar je dus een aantal mensen tegenkomt, die contacten heb je opgebouwd, kennissen en vrienden. In dat sociale leven hoef je dan niet angstig en hijgend rond te lopen van kom ik wel de juiste mensen tegen, dat heb je dan al, dus daarin heb je rust. Het enige dat dan verandert is dat je eens van deze gang naar die gang verhuist, maar je komt nog steeds in de koffi corner dezelfde mensen tegen. Bijvoorbeeld onze vorige oud-collega X, daar doe ik nog steeds af en toe een kopje koffie mee. Dat is iemand waarvan ik denk dat is een van mijn nieuwe vrienden en hier buiten heb ik nu denk ik een of twee vrienden en een relatie en dan kan ik nu een beetje achterover liggen." (#6)

"Je ziet al dat ik al wat emotioneler ben (...) Het is gewoon moeilijk om afscheid te nemen van iemand waarmee je het zo goed hebt kunnen vinden. Je gaat op een paar duizend kilometer afstand van elkaar wonen en dan moet je weer opnieuw nieuwe vrienden ontdekken waarmee je een glaasje bier of glaasje wijn mee gaat drinken en over het leven gaat praten en stom gedoe met je vrouw, je baas of je collega's. Volgens mij is daar niet heel veel meer over te zeggen dan dat het gewoon pijnlijk is. Wat ik al zei, ik ben er altijd in goed geweest om het af te schermen, ik heb mijn hele leven al de stijl gehad dat als het persoonlijk niet goed gaat dat ik of in de sport of in het werken mijn emoties kwijt kan, mijn energie mijn woede of pijn of weet ik het

allemaal. En dat heeft altijd goed gewerkt, misschien uiteindelijk niet goed genoeg.” (#6)

“Het is in de loop van de tijd zo gebeurd, ik merk dat ik steeds minder zin heb en steeds duidelijker doorzie dat ik in zo’n proces van vier jaar terechtkom. Het eerste jaar is leuk en ben je open naar iedereen en ondertussen merk je dat er al een aantal mensen aan het vertrekken zijn en vraag je je af heb ik wel zin om me in die mensen te verdiepen?. En nu heb ik zoiets van laat maar zitten, want ik weet dus van de acht keer daarvoor, dat het uiteindelijk heel weinig oplevert. De vrienden die ik nog wel heb, zeg maar, de drie of vier vrienden die ik in andere landen heb, die heb ik in principe allemaal nog wel. Ik heb er nu een stuk of 24 in de wereld. Maar de contacten daarmee zijn dus vrij beperkt.” (#6)

“Het is al die jaren een hele leuke en rijke ervaring geweest, maar het neigt naar oppervlakkigheid. Dat merk je op den duur. Je wilt je graag wentelen in een volstrekte eigenheid met vrienden, en dat doe je niet met alle mensen, dat doe je niet op Facebook, want daar ga je ook niet zeggen van ik ben even vreemdgegaan terwijl je vrouw het kan zien, of er is iets misgegaan. Dat ga je niet op Facebook zetten of met al je kennissen de meest diepe dingen delen. Maar met je echte vrienden doe je dat wel. Daar deel je echt je depri en je geluk, bijvoorbeeld als je succes hebt gehad op het werk en je kan daar er niet mee pochen, al die meer extreme emoties kun je in mijn ogen alleen maar kwijt bij die drie of vier mensen in je omgeving. En als je daarvan elk jaar eentje verliest, is dat een, ja hoe zeg je dat, dan kom je emotioneel niet helemaal tot je recht. En wat dus uiteindelijk leidt tot, zoals in mijn geval, dat ik op mijn werk vaak een wat teruggetrokken stijl heb.” (#6)

“Nou dat is inderdaad niet vreemd dat er dan een stukje leegte ontstaat, links en rechts aangevuld met een beetje twijfel, van zal dat wel lukken, zullen we nog wel blijven communiceren met elkaar, dat soort dingen. Maar weer over de jaren heen, een soort gelatenheid, toenemende gelatenheid, het gebeurt, en ik merk dat ik zelf degene ben die vaak nadrukkelijk het initiatief neemt om die contacten te onderhouden, maar dat het dus moeilijk is.” (#6)

“Ik heb zelf een keertje tegen mezelf en tegen vrienden gezegd, dat de populatie mensen die dit soort werk kiest is, niet allemaal, maar dat zijn mensen die van dat oppervlakkige houden en iedere keer weer voort vluchten naar een nieuwe uitdaging zonder dat ze iets afmaken, dus ook in het werk zelf vind ik.” (#6)

“Het is al die jaren een hele leuke en rijke ervaring geweest, maar het neigt naar oppervlakkigheid. Dat merk je op den duur. Je wilt je graag wilt wentelen in een volstrekte eigenheid met vrienden, en dat doe je niet met alle mensen, dat doe je niet op Facebook, want daar ga je ook niet zeggen van ik ben even vreemdgegaan terwijl je vrouw het kan zien, of er is iets misgegaan. Dat ga je niet op Facebook zetten of met al je kennissen de meest diepe dingen delen.” (#6)

“Nou bijvoorbeeld hier. Ik heb hier bij Directie X, niemand in deze gang waarvan ik zeg van goh, daar ga ik nou eens even uithuilen of hoera roepen of wat dan ook.” (#6)

Citaten (#7)

“Ik had van tevoren de verwachting dat het nog meer dingen overhoop zou halen. Maar omdat eigenlijk het hele gezin er positief in stond, was het eigenlijk helemaal geen probleem.” (#7)

“Nou, ik heb ook wel nomadenbloed, ik houd er wel van om regelmatig wel wat anders te gaan doen. Ik ben geen specialist. Ik vind het ook heel vervelend om steeds hetzelfde onderwerp te moeten doen. En het leuke van deze baan is, dat je om de drie á vier jaren iets compleets anders kunt gaan doen. Zowel fysiek jezelf verplaatsen van waar je zit, maar ook qua thema, onderwerp en focus.” (#7)

“Je loopt uit elkaar qua belevingswereld en dat merk je heel sterk als je terug komt. De dingen waar ik eindeloos over kon praten, die begreep mijn omgeving niet, buiten mijn gezin dan. Dat maakt dus dat je daardoor vrienden verliest. Omdat je gewoon in een hele andere wereld zit met andere interesses. En je merkt ook heel sterk voor iedereen, voor mijn vrouw gold dat ook, degene die overblijft, het grootste deel dat overblijft aan echte vriendschappen, zijn mensen die dat ook hebben meegemaakt. Ik begrijp wel waarom dat is. Ik heb daar ook wel vrede mee.” (#7)

Citaten (#8)

“Toen ik vertrok uit Nederland liet ik ook een vriendenkring achter en dat is dan wel een moeilijke kant van het overplaatsbaar zijn, dat je die heel even op een laag pitje zet. Bij veel mensen gaat het ook denk ik gewoon voorbij, die vriendschap. En een aantal vriendschappen zijn doodgebloed toen ik in Land X zat, maar dat waren toch geen hele goede vrienden. De echte goede vriendinnen die ik had, waar ik echt een vertrouwensband mee had, die zijn gebleven, ook al is dat dan tijdelijk voor drie jaar, naderhand kun je dat toch weer vrij snel verdiepen.” (#8)

“Gevoelsmatig denk ik, het is goed zo. Ik heb daar wel vrede mee, omdat ik ook weet dat je door je overplaatsbaarheid eigenlijk een veel rijker sociaal leven hebt. Dus het feit dat een paar vrienden, oppervlakkige of ‘kennisachtige’ vrienden afvallen, ja dan vind ik dat dat de prijs is die je ervoor betaalt en dat is niet iets waar ik heel verdrietig om ben. Die laat je ook achter en dat vind ik wel jammer, nu ik terug ben in Nederland, al anderhalf jaar, dat iedereen nu zo druk is, dat je die harde kern zo onvoldoende ziet. Maar ik ben van mezelf wel heel trouw, dus ik schrijf geregeld ook als ik ze niet zie. En ik weet wel heel erg wie er tot mijn harde kern hoort, ook al bellen ze mij een halfjaar niet, ik houd toch nog van ze. En ik blijf ze gewoon toch nog bellen en schrijven, ook al kunnen we elkaar niet zien.” (#8)

“Die expatgemeenschap is belangrijk omdat die soortgelijke ervaringen hebben als jijzelf. Die zitten ook met het settelen in en land en dezelfde praktische problemen van hoe vind je een goede tuinman en ze hebben ook vaak dezelfde soort kijk op het leven. En omdat ze door dezelfde soort ervaringen heen zijn gegaan, is er heel veel gemeenschappelijkheid. Dus zij zijn een hele belangrijke groep mensen. We hebben heel veel buitenlandse vrienden (expats) en lokale vrienden.” (#8)

“Gek genoeg hè, convergeer je automatisch een beetje naar mensen die hetzelfde zijn en uit dezelfde groep komen” (#8)

“Als je in het buitenland bent en je komt een collega tegen dan heb je wel meteen zoiets van oh dat is ook één van BZ. Dus je hebt soort van een familiegevoel. Ik heb ook wel eens rondgereisd, gewoon privé in Land X en toen kwam ik in Land Y uit en toen mocht ik logeren bij de themadeskundige onderwijs, ja en die kende ik nauwelijks. En het feit dat je dan collega's bent, dan wordt je warm opgevangen alsof het je broer is en dat vind ik heel mooi. Dat bestaat dus vooral heel sterk als je in het buitenland bent en voornamelijk in moeilijke landen zoals Land X en Land Y, daar heb je geen groot hotelaanbod, dus kom je al gauw uit op een logeeradres bij collega's. Hier in Den Haag voel ik dat veel minder, hier ben je 1 van de 2000 grijze ambtenaren. Om 17.30 / 18.00 uur gaat iedereen naar huis en bemoei je je totaal niet met elkaars leven. Dus hier is de verbondenheid veel minder groot.” (#8)

“En een andere nare kant is natuurlijk ook dat je in Den Haag te maken krijgt met al die bureaucratische processen, die soms gewoon niet productief zijn, waar niets uitkomt. Op een post ben je meer operationeel en ben je meer actiegericht ingesteld en je hebt een veel duidelijkere band met de buitenwereld om je heen. Hier in Nederland zijn ze vooral intern bezig, dat zou niet moeten, maar dat is helaas wel zo. Die schaduwkanten van BZ zijn hier meer dan op een post. En mede daardoor denk ik dat ik meer loyaliteit voel of een beter gevoel heb bij BZ wanneer ik op een post zit. Het is zo.” (#8)

“Misschien dat die verbondenheid met BZ nog sterker voelbaar is als ik in het buitenland ben, dan wanneer ik hier ben. Als je in Den Haag rondloopt kom je gewoon veel meer gedoe tegen en zie je de nare kanten van BZ. Op een post ben je daar toch een beetje van bespaard.” (#8)

“Ik ben niet echt met mijn werk getrouwd, we hebben wel een hele stevige relatie en ik hou wel van mijn werk en ik denk dat het heel mooi is dat je je land kan vertegenwoordigen in een ander land. Misschien dat die verbondenheid nog sterker voelbaar is als ik in het buitenland ben, dan wanneer ik hier ben. Want hier ben je toch zo weer één van de grijze ambtenaren.” (#8)

Citaten (#9)

“Afscheid nemen van familie en vrienden, dat was voor mij niet moeilijk. Ik denk dat het voor hen wel lastig was. Want je gaat toch even best wel ver weg, de wereld is dan toch ineens heel groot. Maar ja, voor mij was het niet zo'n punt. “.....dat hoorde erbij. Dat wilde je ook heel graag, je wilde die wereld best in. Nee, dat ging wel.” (#9)

“Maar je merkt wel dat je een prijs betaalt. Want op het moment dat je terugkomt, zijn er heel veel contacten verdwenen en om dat weer op te pakken is heel lastig. Het duurt gewoon even voordat je weer iets soortgelijks hebt.” (#9)

“Je moet ermee omgaan. Maar contacten zijn veel oppervlakkiger en vluchtiger en dat zit ook in je want je wilt niet te veel gehecht raken aan mensen want je gaat toch weer weg. Ik hoef niet per se met iedereen een hele hechte band op te bouwen want het is toch allemaal maar tijdelijk in theorie. Je ziet nu bijvoorbeeld, ik ben in 2006 teruggekomen, dat je nu pas een beetje dat gevoel gaat krijgen, wat je anders al lang en breed gehad zou hebben bij een huis dat je al twee jaar hebt.” (#9)

“Het is nu natuurlijk wel anders als vroeger, toen ging iemand naar Land X en was je echt weg, en nu zit je gewoon mee te kijken in iemands fotoboek. Op basis daarvan stuur je mensen nog eens een berichtje. Zeker zoals toen in de tijd bij Afdeling X, waar een groep was waarin iedereen rond dezelfde tijd een kind kreeg. Iedereen had op een gegeven moment wel een kind, sommigen zelfs twee, daardoor heb je er ook meer mee, want je maakt dezelfde fase door. Ik had het er laatst met een oud-collega over, dat ik haar kind dan digitaal zie opgroeien. Dat babyvet verdwijnt ineens uit zijn gezichtje, hij schiet de lengte in, dat zie je weer niet op foto's, dus dat daadwerkelijke contact is mooi.” (#9)

“Je werkt een aantal jaren met mensen, dan gaan ze weg, het merendeel zit toch in die cyclus, dat je drie, vier jaar ergens zit. Het worden steeds minder mensen die eigenlijk permanent op een functie zitten, iedereen die nieuw in dienst komt, is verplicht te muteren. En daardoor is het eigenlijk hetzelfde effect wat de kinderen hebben op een internationale school. Mensen komen en gaan. Daar is Harry, die komt uit Caracas, daar is Marga, die komt uit Kuala Lumpur, en vervolgens gaat Piet naar Peking het is een duiventil je weet het, het zijn allemaal contacten op het moment dat je weggaat die ook niet meer onderhouden worden en op het moment dat je terugkomt en komt elkaar weer tegen weer opgepakt worden. Het gewoon alsof er een...ja van die momentopnames, slowmotion, stop en dan gaat het weer een paar jaar later verder.” (#9)

“De belangrijkste lessen hier. Collega's krijg je toegewezen en vrienden zoek je uit.” (#9)

“Je komt in een nieuwe omgeving sowieso met nieuwe collega's, andere soort collega's dan dat je gewend bent. Het is natuurlijk een hele kleine post. Drie diplomaten en een aantal AZ medewerkers en dat is je wereld. Je komt bij Directie X, op het departement en daar zitten alleen in je eigen afdeling al, je eigen sectie daar zitten al 6 beleidsmedewerkers, een omvang waarvan je niet eerder gewend bent te mee werken. Buiten had je nog wat later Directie X werd, het X cluster, daar zitten er nog 15, allemaal

jonge ambitieuze klerelijers in een aantal gevallen. Dat is een schoolgrootte die gewoon gigantisch is. Werktechnisch kom je dus terug in een veel meer bureaucratische omgeving. Een kleine post betekent korte lijnen, heel veel zelfstandig doen, en dan kom je terug in een wereld, op het departement, cultuurshock waarin iedere regel zeven keer doorgeneukt wordt door alles en iedereen om maar iets te kunnen veranderen en aan te passen.” (#9)

Citaten (#10)

“Ik was eigenlijk positief en waar je minder rekening mee houdt, en dat komt eigenlijk later pas op je weg, dat is natuurlijk de familieband. Want als je op een gegeven moment weg bent, dan ben je ook echt weg. En dan moet je op een andere manier gaan investeren in een relaties met je ouders. Dat verandert daardoor. En dat gaat sluipend, want je bent 30 en je stapt in je loopbaan en iedereen steunt dat en dat is natuurlijk ook alleen maar leuk, maar de afwezigheid die daar ook een gevolg van is, in mijn geval heb ik daar niet zo bij stil gestaan en heb ik daar niet zoveel over gepraat, dat hoorde erbij. In het begin probeer je dat te repareren en later, dan houd je dat niet meer bij.” (#10)

“Ik denk dat het daarom ook niet makkelijker wordt, je hebt wel meer ervaring, ook meer ervaring in het omgaan met de pijn van het afscheid nemen (...) De pijn verandert, maar de intensiteit blijft hetzelfde, je bent je meer bewust van okay, het is manageable, tegelijkertijd weet je, van ja, elke keer is het toch een keuze.” (#10)

“Ik heb daar nog niet zo heel lang ervaring mee. Want toen ik uit Land X terugkwam was ik nog helemaal geen internetboer en toen was het ook nog echt stukken minder natuurlijk. Nu is het zo overal aanwezig. En heb ik zelf ook een Facebookpagina, maar ik vind dat helemaal niets, ik vind dat een slap aftreksel. “...Ik heb die intuïtie voor vriendschappelijkheid. Ik wil daar ook wel naar handelen. Maar het moet wel live, dat wil ik niet meer uitstellen. Aan de ene kant is sociale media zo heerlijk als je voor één of andere dom feit staat en je wilt nog iemand spreken, dan kan het. Af en toe kan dat ook heel leuk zijn en af en toe was dat ook met Kind X, dus wel goed dat het bestond. Je kunt Kind X even volgen, maar dat is iets anders dan het onderhouden van een vriendschap.” (#10)

“LinkedIn is zakelijk. Daar zit ik nooit op, nou ja ik zit er wel op, ik heb ook een pagina en ook een heel netwerk. Maar dat zijn echt zakelijke mededelingen en sinds ik uit Land X weg ben, klappt dat dus op zijn gat. Facebook dat wilde ik niet maar door omstandigheden en uitnodigingen en verschillende netwerken, om zoveel mensen goed te kunnen bedienen, is het heel erg handig zo'n pagina. Dus ik ben daar toch aangegaan. En nu zit ik met een gedeeltelijk afgestorven netwerk dat nu op mijn pagina staat. En dat versteent. Ik heb ook mensen met wie ik zou willen chatten op Facebook, maar die zie ik liever live.” (#10)

“Je merkt gewoon dat je je vrienden en je collega's niet meer in je dagelijks leven hebt. Maar je ontwikkelt dat ook als je naar een nieuwe context toegaat, dan merk je dat er al heel snel een nieuwe ruimte wordt ingenomen. En het belang is ook heel groot. Juist omdat je weg bent. Het is geen Nabije stad X maar Verre stad X. Je kunt je het niet permitteren om terug te grijpen. De enige manier waarop je dat kunt ondervangen is door regelmatig contact te zoeken, maar dat verwaterd heel snel.” (#10)

“Collega's zijn maar betrekkelijk. Je hebt sommigen die je meer zeggen dan anderen. Ik dacht afscheid nemen dat wordt makkelijker want je doet het vaak dus wordt makkelijker. Er zijn een aantal collega's waarvan ik mij nu nog herinner dat ik het vervelend vond ik wegging of dat zij weggingen. Ik herinner mij nog een aantal collega's waarvan ik dacht daar kom ik wel overheen en dat blijft maar dat zijn er maar een paar. Een aantal collega's daar ga je ook mee om, omdat dat gevraagd wordt. Je zoekt de omgangsvormen, ik heb daar geen verbondenheid mee. Wel met hun lot en de gelijke behandeling en het samen zijn en samen erbij betrokken worden, solidariteit. Maar dat worden vriendschappen, dus collega's plus. Daar heb ik wel wat mee.” (#10)

“Sommigen herinner ik mij nog van Werkverleden X, dat ik het moeilijk vond om afscheid van ze te nemen, maar die kan ik nu gewoon nog bellen, die blijven gewoon. Maar dat zijn niet meer gewoon je collega’s maar collega’s plus.” (#10)

Citaten (#11)

“Niet zo heel moeilijk, ik ben al vaker verhuisd, ook naar het buitenland. Je bent nieuw, je moet je aanpassen. Alle zekerheden zijn weg, je structuren, 20 minuten van huis naar werk, je ritme verandert. Dat zijn een paar praktische dingen en je moet een nieuw sociaal netwerk opbouwen.” (#11)

“Hoe vaak zie je elkaar als je naar de andere kant van het land verhuist? Ik ben niet iemand die veel tijd steekt in het onderhouden van contacten. Ik heb wel nog steeds contact met mensen uit Land X van de middelbare school. Het zorgt er ook voor dat je gedwongen wordt te kijken naar wat is die vriendschap nou precies? Soms heb je vrienden omdat ze dezelfde dingen met je mee hebben gemaakt. Maar buiten die omstandigheden heb je niet zoveel met elkaar gemeenschappelijk. Het versterkt vriendschappen denk ik ook wel. Ik heb ook in Land Y toen ik 25, 26 jaar was, met oudere deelnemers een leuke groep gehad. Maar ik heb met niemand meer contact. Is ook niet erg. Ik denk dat je in een bepaalde vriendengroep als het teveel tijd kost afvraagt of het wel de moeite waard is.” (#11)

“Voordeel is dat wij niet zo ver zaten. Vrienden zijn ook een keer langs geweest. Moderne communicatiemiddelen maken het ook een stuk makkelijker om contact te onderhouden. Familie, ja, mijn ouders zijn ook langs geweest, de vader van mijn vriendin ook, haar broertje is langs geweest.” (#11)